

РОЗДІЛ II

НАЙМЕНУВАННЯ ОСІБ ЯК РІЗНОВИД СОЦІАЛЬНИХ КАТЕГОРІЙ МОДУСУ

2.1. СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ЗНАЧЕННЯ ОСОБИ

ПРОЦЕС комунікації тісно пов'язаний з актом номінації. Утворити речення – це не лише назвати саме той фрагмент дійсності, який із численних ознак узятий за основу його позначення [135, с. 237], а й виявити мовця, інших осіб у реченні, ідентифікувати їх та мовця, повідомити про їхні характеристики, дати оцінку того, про що йдеться в реченні, відобразити позицію мовця щодо адресата, скориставшись відповідним засобом мови, номінацією [75, с. 230-294].

Номінативна діяльність людей пов'язана з комунікативною і не вичерпується практичним оволодінням, пізнанням і віддзеркаленням індивідуумами тільки об'єктивного, а й суб'єктивного ставлення до навколишнього світу, до інших людей. Вони вступають в особистісні контакти як носії певних соціальних цінностей і реалізують у спілкуванні суспільні відносини. Їх мовленнева поведінка – це соціальна інтеракція, що направлена на координацію їх спільної діяльності. Взаємодіючи, “вони переймають на себе ті або ті комунікативні ролі, обмінюються своїми мовленневими кодами і власне комунікативними ролями. Вони повідомляють, описують, констатують, доводять, переконують, просять, наказують, ставлять запитання, дають відповіді, роблять і приймають пропозиції, обіцяють і ухиляються від обіцянок, іронізують над фактами, один над одним чи над собою, ображають співбесідників або лестять їм, оцінюють зовнішні чинники або поведінку один одного” [228, с. 10], іншими словами, перебуваючи в соціальній чи комунікативній

ситуації, мовці набувають соціального досвіду, засвоюють і використовують норми, які прийняті в певному соціумі, віддзеркалюють їх у мовленнєвих одиницях, сигналізуючи мовними засобами про необхідну для них адресованість і фіксацію мовлення.

Під нормами в соціолінгвістиці розуміється сукупність правил, “відповідно до яких здійснюється вибір мови, мовної підсистеми або їх елемента для побудови соціально коректного висловлення” [165, с. 129]. Передмовленнєвий процес вибору мовної системи, підсистеми чи їх одиниць зумовлюється різними чинниками.

Основними детермінантами мовленнєвої поведінки є відправник інформації та ті, хто її отримує. Саме від їхньої соціальної позиції в суспільстві (соціального стану, соціального статусу, соціальної ролі) підпорядкований вибір структури “того чи того соціально значущого різновиду чи різновидів висловлення” [165, с. 124-125]. Речення є тим природним середовищем, у якому здійснюється нова функція найменувань, оскільки референтом речення є сама позамова дійсність [238, с. 133-135]. Особове значення властиве всім реченням як чинник “персоналізації”, до сфери якої залучаються найрізноманітніші мовні й позамовні показники” [110, с. 35-36; 156, с. 7]. Утворюючи речення, висловлення, адресант орієнтується на адресата, зіставляє свій соціальний статус зі статусом адресата, оскільки кожне речення, висловлення повинне бути комусь адресоване і кимсь сприйняте. Без сумніву, якщо висловлення є одиницями, на які реагує співбесідник, то “вони повинні включати в себе елементи, зорієнтовані на ті або ті характеристики співбесідників” [191, с. 20].

Найменування осіб, указуючи на соціальні взаємини між особами, репрезентуючи їх у висловленні, служать “засобом вираження соціальності мови” [90, с. 155] і віддзеркалюють соціальний аспект висловлення. Номінуючи партнерів у спілкуванні, автори мовленнєвих одиниць здійснюють вибір із кількох “релятивних номінацій” [10, с. 328] (“я”-/“ми”-номінація, “ти”-/“ви”-номінація, номінація “третіх” осіб), вибирають одну або кілька характерних ознак особи для номінації, які стають соціально важливими й віддзеркалюють ставлення адресантів до адресатів мовлення [277, с. 63].

Важливим чинником, що впливає на вибір найменувань, є ситуація, в якій виділяють обставини й мету, учасників комунікації (міжособистісні та соціальні взаємини між ними). Учасники спілкування виступають як індивіди зі своїми постійними та змінними якостями і як представники певного класу, соціальної

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

групи, етносу, віку, статі. Взаємини між ними можуть бути міжособистісні (симпатія, антипатія, знання один про одного) і рольові (соціальний статус, влада, позиція в групі й поза групою) [285, с. 35]. Унесення корективів у висловлення переважно зумовлюється формальним чи неформальним характером ситуації. У ситуації формального характеру спілкування адресанти, які належать до одного соціального прошарку й виконують наразі одну й ту ж соціальну роль, вибирають форму висловлення, яку вони не використовують у неформальній ситуації (спілкування на ввічливе “Ви” між знайомими чи друзями, використання літературної мови). І навпаки, у неформальній ситуації адресанти обирають “ідентичну соціально значущу форму висловлення” незалежно від соціального стану та виконання однієї й тієї ж соціальної ролі [165, с. 124-125].

До чинників, які зумовлюють вибір найменувань осіб, відносять персональні й соціальні характеристики учасників комунікації. Пріоритетне місце серед них займає соціальний статус особи і соціальна роль.

Поняття статусу в мовознавстві визначають як сукупність постійних соціальних характеристик інформантів, їх місце в соціальній структурі [270, с. 78]. Виявлення статусу співвідноситься з його оцінкою і виявляється в мовленнєвій поведінці учасників спілкування. Соціально-психологічною основою статусної оцінки є очікування.

Абстрактні рівні очікування – це передусім особа, роль, програма й цінності. Спілкуючись, співбесідники мають якесь уявлення про особу, яка виступає в тій чи тій соціальній ролі, і можуть прогнозувати типову поведінку виконавця ролі [306, с. 428-430], ідентифікувати та присвоїти їй відповідну номінацію, виказуючи в такий спосіб особі повагу чи зневагу. Роллю називають очікуваний від людини спосіб поведінки відповідно до її статусу чи позиції в суспільстві, в системі міжособистісних стосунків, детермінований соціальною ситуацією [270, с. 78].

Кожний статус містить декілька ролей. Особа, яка має статус письменника, по-різному поводить себе з видавцями своїх творів, представниками суспільної громади, з колегами по письменницькій праці, із членами родини. Найменування особи відбувається відповідно до ситуації мовлення: “я”-/“ми”-, “ти”-/“Ви”-номінація.

Незначні відхилення від очікування, пов'язані із соціальною роллю, є порушенням норм соціальної поведінки і можуть викликати в співрозмовників мовленнєвий шок.

“Я”-, “ти-”/“Ви”-номінації в епістолярії використовують у висловленні на позначення статусних характеристик адресантів. Вони можуть виявлятися, згідно з моделлю Й. Крауса, у таких показниках стилю: 1) соціальний статус, роль, стать, вік учасників спілкування, 2) їхній життєвий досвід, освіта, 3) їхні психологічні характеристики, темперамент, здібності, мовні і комунікативні вміння, ввічливість, 4) авторські інтенції та їх реалізація в інтерпретації адресата, 5) ставлення учасників спілкування до теми розмови (серйозне, гумористичне, іронічне, зневажливе), сприйняття учасниками комунікації світу крізь призму ідеології (реальний чи очікуваний світ) [301, с. 86-87].

У прагмалінгвістичній моделі модусів-найменувань категорія соціального статусу особи є однією з основних параметрів у комунікації та виявляється в правилах, постулатах спілкування і мовленнєвих актах (привітання, вибачення, прохання, поради тощо), а також у прагматичних значеннях мовних одиниць.

Відповідно до функціональної ролі осіб у комунікативному акті адресанта (1-ша особа), адресата повідомлення (2-га особа) – комунікативний аспект висловлення відображає спрямованість мовлення на “певну модель адресата”, оскільки адресат визначає структуру висловлення [11, с. 358]. Прагматичні аспекти спілкування пов’язані з впливом і/або “в інтересах адресанта”, і/або “в інтересах адресата”.

Щоб отримати позитивний результат комунікації, адресант буде висловлення так, щоб керувати комунікативною поведінкою адресата й фіксувати його увагу на потрібних для адресанта елементах змісту залежно від їх актуального членування для досягнення своєї мети в спілкуванні. Адресованість мовлення віддзеркалює суб’єктивну модальну оцінку адресанта. Оцінне ставлення може стосуватися 1-ї особи – адресанта, 2-ї особи – адресата, 3-ї особи чи осіб, які не беруть участі в спілкуванні.

Суттєвим у виборі номінацій осіб є зіставлення статусу і соціальної ролі учасників спілкування, що дозволяє визначити векторну спрямованість. Рольові стосунки адресантів будуються на соціальних взаєминах: нерівний/рівному – вектор нижче/вище – мовленнєвий акт з низхідним/висхідним статусним вектором адресанта, рівний/нерівному – вектор вище/нижче – мовленнєвий акт з висхідним/низхідним статусним вектором адресанта та соціальних взаєминах рівний/рівному – вектор нижче/нижче, вище/вище; відсутність стосунків. Статусно-фіксованими мовленнєвими актами, поділеними на мовленнєві акти з низхідним і висхідним статусним

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

вектором, є директиви і реквестиви, які спрямовані на адресата мовлення [118, с. 119].

Соціальна дистанція виникає між адресантами в ситуації, коли в комунікативному акті беруть участь різні за статусом учасники спілкування. Адресантами зберігається субординація, зумовлена взаємостосунками: старший/молодшому, молодший/старшому з використанням – “Ви”-/“ти”-, “ти”-/“Ви”-номінацій.

Чим більша відмінність між соціальними позиціями адресантів, тим більша вірогідність збільшення соціальної дистанції, тим частіше адресант уживає “Ви”-номінацію. Ініціатива збільшення чи скорочення дистанції належить, зазвичай, адресантові, соціальна позиція якого в суспільстві є вищою. Суб’єктивна оцінка адресантами свого статусу і статусу партнера іноді змінює довжину соціальної дистанції. Адресант може володіти високим соціальним статусом, однак ставитися до свого партнера як до рівного. І навпаки, адресант може поводити себе так, ніби займає позицію вищого [307, с. 575-576].

Предметом нашого дослідження визначено модусні значення різних мовних рівнів, що формують категорію особовості (персональності); метою – аналіз та опис способів і засобів вираження особовості в сучасній українській мові – категорії найменування осіб як різновиду соціальних категорій модусу. Комунікативні особові значення розглядаємо за їх роллю – вони можуть виявляти адресантів і як суб’єкта повідомлюваного “я”-номінація, і як віддзеркалення їх суб’єктивного ставлення до повідомлюваного, до учасників спілкування – адресатів мовлення, “третіх” осіб, тобто ті значення, які

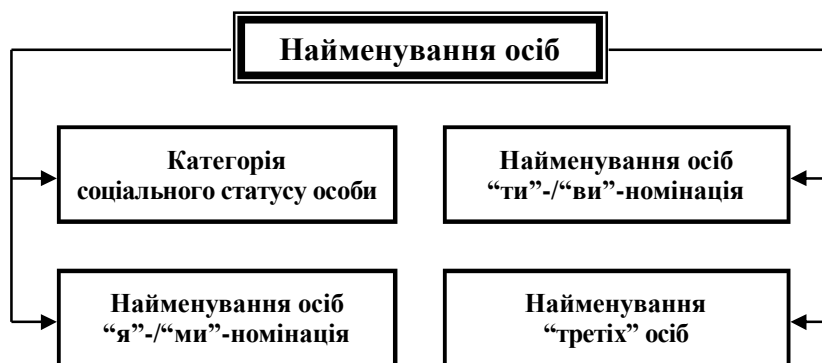

Рис. 2.1. Внутрішня структура категорії найменування осіб

визначають осіб в аспекті їхніх соціальних функцій і соціальних та персональних характеристик.

У сучасному українському епістолярії внутрішня диференціація найменування осіб зумовлює виділення категорії соціального статусу особи, найменування осіб: “я”-/ “ми”-номінація, “ти”-/“ви”-номінація, найменування “третіх” осіб (рис. 2.1).

Найменування осіб презентуються різнорівневими мовними засобами, які поділяються відповідно до ярусів мовної структури на лексико-семантичні, *морфологічні* (спеціальні слова, що в грамеми своїй мають значення особи; модальні дієслова, категорія способу, особи дієслова), *словотворчі* (утворення із зменшено-пестливими суфіксами); *синтаксичні* (конструкції різних типів і видів), *інтонаційно-синтаксичні* (розповідна, питальна, спонукальна інтонація), *графічні* (авторські розділові знаки).

2.2. КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ ОСОБИ

Одна з головних функцій мови – комунікативна, що “має виразний соціальний характер” [131, с. 22] і водночас є складним інтегрованим явищем, “в якому інтегровані всі властивості мови, що виявляються в процесі обслуговування нею життя людського суспільства на всіх етапах його розвитку” [121, с. 3]. Важливою ознакою соціальної диференціації, соціальної статусної віднесеності учасників спілкування є характеристика соціального статусу особи.

До ознак соціального статусу зараховують субстанційні й релевантні характеристики осіб. До перших належать стать, вік, національність, соціальний стан; до других – освіта, професія, досвід, рівень володіння мовою. Для виміру статусу властиве зіставлювальне становище осіб у певних соціальних структурах, що виявляються в соціальній і ситуативній нерівності, у взаєминах від вищого до нижчого і від нижчого до вищого.

Дослідження категорії соціального статусу передбачає: 1) визначення соціального статусу особи як соціальної категорії, виявлення специфіки та способів виокремлення категорійної ознаки соціального статусу особи; 2) обґрунтування основних способів вираження ознаки соціального статусу особи в лексичній семантиці; 3) вивчення комбінаторики ознаки соціального статусу в значенні слова й висловлення з ознаками³² модальності, особовості, опису стилістичного реєстру.

Соціальні категорії мову в текстах епістолярного жанру

Ознака – це показник, знак. Завданням знака – семантичної, структурної одиниці мови – є виконання функцій репрезентації певного явища об'єктивної дійсності, а також того, щоб у процесі спілкування виступати представником певної властивості, відношення. Він використовується для одержання, зберігання, перетворення передачі інформації, знання. Отже, знак має властивість заміщати, тобто протиставляється наявності – і ширше – означуваному явищу, поняттю. Вираженням знака є передача смислу, змісту, який вкладається в той чи той знак [23, с. 347]. До таких понять, що належать до кількох гуманітарних наук, а також і до лінгвістики, відносять соціальний статус особи. Терміном “соціальний статус” у лінгвосемантиці позначають зіставлювальну позицію особи в соціальній системі, що включає виконання нею обов'язків і прав, певний спосіб поведінки, очікуваний від особи та віддзеркалений у мовних одиницях.

Під категорійною ознакою соціального статусу розуміють семантичну ознаку особливого типу – ознаку категорійного заміщення дійсності, в основі якого знаходиться сукупність мовних одиниць, які виражають спільне значення – ознаки соціального статусу особи. Семантична ознака категорії соціального статусу тлумачиться як поняття категорійна ознака й визначається в різних варіантах комунікативної моделі знакових категорій і співвідносна з граматичною категорією особи. Зміст категорії соціального статусу особи розкривається через зовнішню і внутрішню побудову ознак.

Позначення статусних, рольових, особистісних взаємин виражається в мові опосередковано. Специфіка вияву семантики категорії соціального статусу особи полягає в тому, що носіями імпліцитного виявлення категорійної ознаки соціального статусу є мовні одиниці експліцитних категорій (напр. категорії способу, числа, відмінка тощо).

Для позначення соціального статусу особи використовуються способи протиставлення вираження й опису статусу. Вираження визначається як спосіб індикації належності особи до певної соціальної групи, соціуму, використання особою прав і виконання нею обов'язків, приписів, які існують у цій групі. Опис соціального статусу здійснюється через вельмишановних рецензентів висвітлення зовнішніх і внутрішніх обставин, що сигналізують про ознаки зіставлення статусу учасників, їх соціальної позиції, спілкування відповідно до типової поведінки, прийнятої у певному суспільстві.

Вираження соціального статусу особи може бути мимовільним [184, с. 23], вимушеним або обдуманим, навмисним [118, с. 7]. Спілкуючись, адресант позасвідомо або навмисно виказує в мовних

одинацях (вимові) своє або адресатове соціальне походження, стать, вік, рівень освіти й культури, вид занять, тобто належність до певної соціальної групи, соціального прошарку суспільства, напр.: *Я прошу всіх своїх літературних однодумців рішуче відмовитись від тих форм боротьби на літературному фронті проти вульгаризаторів, що в них до цього часу велася боротьба, бо таку боротьбу (я вже в цьому переконався) неминуче використовує українська контрреволюція в своїх класових інтересах* (Микола Хвильовий до редакції газети “Комуніст”, 22 листопада 1928 р., т. 2, с. 887). Належність до певної соціальної групи віддзеркалюється у лексико-семантичних одинацях літературні однодумці.

Вираження соціального статусу може бути безпосереднім або опосередкованим. При безпосередньому адресантом надається перевага спеціальним жестам, словам – звертанням-гоноративам, спеціальним звертанням, формулам соціального етикету, які стають знаковим віддзеркаленням соціального статусу адресата, напр.: *Не мени приємною була для нас звістка про те, що Ви, вельмишановний пане, зволили зробити своїм ім'ям честь Петербурзькому вченому товариству, коли погодилися прийняти звання його члена* (П. Гулак-Артемівський до З. Доленга-Ходаковського, 22 грудня 1891 року, с. 212). Метою адресанта є підкреслення високого статусу адресата, важливості його участі в певній дії. Реєстр комунікації офіційний, взаємини на лінії нерівний/рівному.

Інформація про статус може передаватися й опосередковано через інтерпретацію характеристик соціального статусу особи, що належать до статусно-релевантних сфер життя (робота, професія, досвід, освіта, взаємини, матеріальний стан тощо), напр.: *Ви не радите віддавати видання моїх творів другому видавництву і раєте завжди, коли скінчиться теперішня видавницька криза* (Панас Мирний до Н. Романович-Ткаченко, 9 травня 1919 р., т. 7, с. 578). Вживання адресантом слів *видання, твори, видавництво, видавницький* опосередковано передає його належність до професійного кола письменників.

Соціальний статус особи ґрунтується на основних і додаткових способах вираження, а саме: на варіативності засобів вираження категорії статусу та підключенні до вираження статусу інших значень, напр.: *Всі автори без ніякого примусу, без ніякої користі для себе висловлюють високу оцінку моєї громадської, політичної та літературної діяльності, називаючи мене першим головою першого уряду відродженої української Держави, незламним борцем за*

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

всебічне визволення українського народу, славним сином України, великим учителем, найбільшим, найкращим письменником сучасної України та десятками подібних назв (Я з великим зусиллям і ніяковістю переказую вислови про мене, але мушу робити це в інтересах істини) (В. Винниченко до Д. Нитченка, червень 1948 р., 5 2) . (П і д к р е с л е н н я В. Винниченка). Автор послуговується засобами номінації та формою заміщення займенникового іменника я (“я”-номінації), яка служить йому стилістичним засобом для додаткового віддзеркалення свого основного соціального статусу – громадського й політичного діяча, соціальної позиції, яку він займає в суспільстві.

Вираження соціального статусу особи демонструється паралінгвальними (погляд, постава, вираз обличчя, жести, хода) засобами, які в писемному спілкуванні віддзеркалюються віддієслівними іменниками та перформативними дієслівними структурами – наприклад, у ситуації прощання: *Кінчу низьким поклоном вельмишановній пані товарищиці і зоряній панночці Одарці та пишусь з правдивим поважанням вчитаний у Вас товариш Марко Черемшина* (лист до Катрі Гриневичевої, 12 грудня 1925 р., т. 2, с. 230), а також іншими лінгвальними засобами.

Категорія соціального статусу у теорії лінгвосемантики представлена мовною формулою в термінах модусу й диктуму російським мовознавцем В.І. Карасиком. Вона є семантичною категорією, яка розмежовується на зовнішню і внутрішню категорії. Зовнішня категорійна формула статусу схематично виглядає так: **модус (диктум)**, де **модус** = соціальний статус + модальність + оцінка + стилістичний реєстр + емотивність + експресивність + акцентування + дейксис + ...(**диктум** = дія/процес/стан/подія + актанти: Агенс + Пацієнс + Інструмент +...).

Внутрішня формула статусу, на думку дослідника, передається так: Статус = Індекс (Вектор (Репрезентація)), де статусний індекс – це взаємини “мовець – адресат/третя особа”, статусний вектор – взаємини “від вищого до нижчого” і “від нижчого до вищого” (низхідний і висхідний вектори), статусна репрезентація – взаємини з висхідним вектором на лінії возвеличення адресата й самоприниження мовця (гоноратив і гуміалітив) [118, с. 176-177]. У дослідженні взято до уваги формулу соціального статусу В.І. Карасика (зовнішня та внутрішня категорійна формула) й частково аналізуються зовнішні та внутрішні аспекти соціального статусу особи.

Лінгвальне вираження нерівності виявляється через інтонацію, яка служить засобом передачі комунікативно важливих відтінків значення, “об’єктивно-суб’єктивних відношень у мовленні” [53, с. 71]. “Інтонація, підкреслюючи семантичний бік, центральне значення фрази, переходить із плану вираження в план змісту, стає одним з елементів семантики речення” [18, с. 5]. Для вираження змісту семантика речення широко використовує такі інтонаційні риси, як маркованість інтонаційних форм, за допомогою яких передаються “позалінгвальні ознаки мовця” [243, с. 210].

Залежно від соціального статусу, ролі адресанта, адресата мовлення синтаксична конструкція оформляється наказовою або спонукальною, категоричною або ввічливою, прохальною інтонацією. Спонукальна або наказова інтонація із спадно-висхідним тоном використовується адресантом, соціальне становище якого є вищим від того, кому адресується мовлення в офіційних та в неофіційних обставинах. Так, статус віце-президента надає право адресатові наказувати, спонукати до дії. Такими є зовнішні ознаки статусу віце-президента, напр.: *І всюди треба плекати мову й культуру свого народу (поряд з культурою й мовою другої батьківщини), в цім дусі виховувати молодших, щоб тяглість не переривалась, хай і в умовах чужини, щоб козацькому роду не було переводу. ... Тоді нехай молодь наша тутешня зуміє знайти належний контакт з усім молодим поколінням українського народу там, у спільній боротьбі за вільну, ні від кого незалежну українську демократичну державу – Українську Народну Республіку* (Іван Багряний, **віце-президент УНР в екзилі** до членства ОДУМу США, серпня 1962 р., т. 2, с. 474-475). Спонукальна інтонація передається за допомогою спонукальних дієслівних конструкцій. Водночас передбачається, що віце-президент володіє потрібними рисами керівника, тому від нього очікується відповідна мовленнєва поведінка – право на поради, вказівки, спонукування адресатів до вчинення певних дій. Такими є внутрішні аспекти соціального статусу особи.

Категоричність інтонаційної конструкції речення базується на статусних оцінках адресантів. Прагматична мета оцінки адресанта як власника вищої статусно-рольової позиції від адресата полягає в спонуванні адресата до вчинення або невчинення певної дії. Адресант має намір попередити чи застерегти його. Категоричність у ствердженні, “виступаючи у сукупності з лексичними, синтаксичними та експресивними значеннями”, є засобом передачі семантики висловлення й робить мовлення не лише інформативним, виразним, а й психологічно дієвим [19, с. 20-21]. Комунікативна

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

стратегія адресанта спрямована на здійснення прямого впливу на адресата, до сприйняття ним такої поради, яка є корисною для адресата, напр.: 1) *І не забудьте, що вірші свої нікому **не треба показувати** в негативному вигляді. **Давайте** їм якомога більше можливості **відлежуватись** після їхнього написання, а тоді їх ще раз **провіряйте**, і неодмінно **провіряйте** на слух і голос, а не очима тільки* (П. Тичина до П. Г. Титаренка, 25 березня 1955 р., т. 12, с. 324); 2) ***Сиди** краще, Жане, біля моря. Біля моря **сиди*** (М. Куліш до І. Дніпровського, 16 травня 1934 р., т. 2, с. 563). Несубординативність стосунків між адресантами підкреслена апелятивом дієслова у формі 2-ї особи однини (2). Інтенсифікація категоричності підсилюється прислівниками *якомога, неодмінно, ще раз* (1), *краще* (2).

Інтонаційна ввічливість, прохальна інтонація визначається семантикою висловлення й зумовлюється реквестивними, ін'юнктивними актами, різними намірами адресанта – одержати нову інформацію, перепитати, виказати повагу, дещо попросити. Ввічливість може реалізуватись у різних комунікативних типах і видах речень, якими особа інтонаційно виражає ствердження, запитання, прохання, спонукання до чогось тощо [111, с. 66]. Прагматичні пресупозиції адресата змушують адресанта дотримуватись правил мовленнєвої поведінки для мовця, використовувати відповідні формули етикету: *дорогий добродію, дорогий докторе, пане Кобилянський, поете мій коханий*, звертання на “Ви,” відповідні реченнєві конструкції, напр.: 1) *За місяць із нею я поготів до услуг Вам, **дорогий добродію*** (Марко Черемшина до Осипа Маковея, 1 квітня 1896 р., с. 292); 2) *Звістіть також, як Ви себе відчуваєте тепер – чи хоч трохи краще? Може, що пишите тепер цікавого? Як там **дорогий д-р** Франко? Перекажіть йому мій сердечний привіт* (М. Коцюбинський до В. Гнатюка, 1906 р., т. 3, с. 304); *Шановний **пане докторе!** Сердечно дякую за листа* (Я. Галан до М. І. Рудницького, 25 травня 1928 р., т. 4, с. 659); 3) *Радьте, **пане Кобилянський**, ангеле мій благий, бо мені горе: нема жодного способу, аби межи гуцулами прожити можна!* (Юрій Федькович до А. Кобилянського, 6 квітня 1861 р., т. 2, с. 344); 4) *Тепер – малесенька просьба (це нециро, бо сповнення цієї просьби – це дуже велике, може, найбільше у житті, для мене): **напишіть** до мене кілька слів власноручно. Ну, **підпишіться** тільки. **Зробіть**, о, **зробіть** це для мене, **поете мій коханий*** (Ірина Вільде до М. Яцківа, жовтня 1931 р., с. 245). Ввічлива інтонація є характерною для адресанта, що має статус нижчий від статусу адресата (3, 4) або ж

рівний адресатові (1, 2). Для вираження люб'язності, ввічливості мовець використовує звертання в кінці речення (3, 4) [111, с. 122]. Повага до адресата підкреслюється додаванням до найменування адресата соціального гоноративу *пане* (3) й пошанної прономінативної та дієслівної форми 2-ї особи множини (2, 3, 4). Поєднання ввічливої інтонації з прохальною (3, 4) ідентифікує адресанта як особу з низхідним/висхідним вектором у ситуативних взаєминах нижчий/вищому. Емоційний стан адресанта інтонаційно виявляється у використанні кличного відмінка *ангеле мій благий, поете мій коханий* (3, 4), вигука *о* (4) і передається на письмі окличним знаком (3), тими чи тими пунктуаційними знаками (1- 4) [51, с. 3].

Вираження соціального статусу реалізується і на граматичному рівні й базується на категорії спонукальної модальності, категорії модальності, складовою частиною яких є зокрема категорія способу дієслова.

Семантичні моделі категорії спонукальної модальності ґрунтуються на вираженні волонтактивних взаємин "між суб'єктом і об'єктом спонукання, позначених різним ступенем інтенсивності в умовах відповідної конситуації" [31, с. 5]. Спонукальна модальність пов'язана з комунікативно-прагматичними намірами адресанта і репрезентована різноманітними засобами. Пряма спонукальність оформляється морфологічною категорією способу й має зв'язок з предикативним ядром речення.

У сучасній українській літературній мові категорія способу представлена значеннями умовного, спонукального, бажального, наказового (імператива) способів [196, с. 387; 200, с. 232]. Семантична сутність категорії способу полягає в протиставленні реальних дій (дійсний С.) ірреальним модальним діям (недійсний С.) [243, с. 588].

Умовний спосіб уживається для вираження дії, яка могла б відбутися за певних умов, та дієслівного змісту як факту нереального, тобто потенційного, бажаного, що зумовлює типову для дієслів умовного способу синтаксичну конструкцію – складнопідрядне речення з підрядною умовною частиною. Використовуючи умовний спосіб, адресант намагається послабити апелятивність, спонукати адресата до виконання потенційної або бажаної для себе дії. Умовний спосіб у висловленні стає засобом пом'якшення впливу на адресата й віддзеркалює статусне значення адресанта з низхідним вектором у взаєминах на лінії нерівний/рівному або у взаєминах на лінії рівний/рівному, напр.: *Коли б так і коли б Ви її помітили у своїй часописі, то я забрав би ся до перекладування* (Марко Черемшина до

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

Осипа Маковея, 5 січня 1897 р., т. 2, с. 218).

Спонукальний спосіб є контамінацією наказового та умовного способів: бажана для адресанта дія може відбуватися за умов, якщо цього бажає адресат, напр.: *Та й самій Вам уже б час завітати на Україну* (А. Головка до М.Д. Панової, 17 травня 1969 р., т. 5, с. 292); *Мене дуже цікавить, що Ви тепер пишете. Чи не подарували б Ви нам великої повісті або роману?* (М. Коцюбинський до Н. Кобринської, 6 січня 1900 р., т. 3, с. 286). Форма розповідного та питального речень є більш прийнятною для вираження волевиявлення адресанта. Для отримання результативності й досягнення узгодженості в спілкуванні адресант, обдумано уникаючи наказової інтонації, категоричності, послуговується спонукальним способом. Семантична самостійність надає висловленню характеру імпліцитного запрошення, прохання.

Ураховуючи пресупозиції отримувача повідомлення, тобто його статус, досвід, вид суспільної діяльності, адресант послуговується у висловленні пом'якшеним засобом спонукання адресата до вчинення певної дії – бажальним способом дієслова. Виражаючи опосередковано адресатові пропозицію, натяк, “мовець не спонукає когось виконати бажану для нього дію, а лише повідомляє про неї собі або іншим особам” [68, с. 262]. Бажання адресанта, непряме спонукання до дії адресата оформляється оптагивним реченням – “формою парадигми” спонукального речення [213, с. 92], напр.: *Чи Ви читали “Беззглядність соціальної демократії в “Правді”? Лихий приклад. А що, коли б хто випустив щось на сю тему, тільки не негативне, а позитивне, от на кшталт Erfurter Programm? Слід би поглянути на сю справу з іншого боку* (Леся Українка до М.П. Драгоманова, 5 липня 1893 р., т. 10, с. 161).

Імперативні форми характерні для статусно-маркованих мовленнєвих актів і позначають у висловленнях адресантів, які мають вищу ситуативно-статусну позицію в певній соціальній групі, у суспільстві. Грамема наказового способу означає імперативну дію, яка виражає волевиявлення адресанта, спонукання у формі наказу, прохання, побажання, поради, вимоги, напр.: *На хату купи тільки соснового дерева, на двері і одвірки дубового або ясенювого! Хата щоб була 10 аршин вперек і 20 вздовж* (Т. Шевченко до В.Г. Шевченка, 20 липня 1860 р., т. 5, с. 465); *Дайте “Савчуку”. Я її ще раз перегляну, приладжу пенко до друку і пішлю Вам* (О. Кобилянська до Осипа Маковея, 22 квітня 1899 р., с. 401).

Соціальний статус особи репрезентують спеціальні семантичні словоформи, що позначають статусну нерівність осіб, – займенникові

іменники *ти/Ви*, ввічливі звертання, лексеми з конотаціями соціального статусу.

Займенникові слова є одним зі способів вираження категорії особи, що визначає адресанта, адресата і того, хто в спілкуванні участі не бере. Категорія числа яскраво висвітлює соціальну та персональну дистанції. Уживання адресантом займенникових слів у формі 2-ї особи множини замість 2-ї особи однини означає збільшення соціальної та персональної дистанції, зміну соціальних і ситуативних ролей у взаєминах від вищій/нижчому до нижчий/вищому.

Займенниковий іменник *вони* (форма 3-ї особи множини) може семантично нейтралізуватися й набувати значення однини [170, с. 97]. У спілкуванні вживається для підкреслення статусних відмінностей між адресантами і виражає більший ступінь поваги до адресатів, ніж займенниковий іменник *Ви* у формі 2-ї особи множини. Так, в Україні в окремих сім'ях діти для поштового найменування матері чи батька вживають займенниковий іменник *вони*, особові дієслова у формі 3-ї особи множини, напр.: "**Мамця, бачу, вдоволено усміхаються. Ще б пак: такої похвали їм, здається, ніхто не висловлював. Тато хоч і вдають, що їх ця тема не стосується, але по всьому видно, ревноців не позбавлені**" (В. Скуратівський, 1992 р., с. 113).

Ввічливі звертання, характерні для української мови [100, с. 111-112], є особливо важливими у використанні адресантами на соціальній і персональній дистанції. Нормативне спілкування передбачає вживання звертань-гоноративів (переважно у формі кличного відмінка) у взаєминах на лінії рівний/нерівному, нерівний/рівному, рівний/рівному [159, с. 13-17].

Найбільш повні статусні характеристики особи виявляються в значенні спеціальних звертань, що виражають зіставлення позицій адресантів у соціальній ієрархії. Спеціальні звертання використовуються в статусно-маркованих мовленнєвих актах для позначення статусу осіб, які посідають високе становище в державі та у суспільстві: в державних установах, освіті, медицині, церкві тощо. Варіативність уживання спеціальних звертань залежить від ситуації офіційного/неофіційного спілкування. В офіційному мовленні до назв посад додають соціальний гоноратив *пане*, напр.: **Високоповажний Пане Голово! Важко турбують мене події, які в останньому часі збулися у Виконавчому органі і Президії УНРади** (С. Витвицький до Івана Багряного, 21 жовтня 1959 р., т. 1, с. 187). Відповідно до приписів етикету до осіб, які мають учений ступінь і займають високу

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

соціально-статусну позицію в суспільстві, адресант звертається на прізвище з використанням спеціального звертання *докторе*, напр.: *Вельмишановний докторе Кірхнер! Я одержав Ваш лист з проханням допомогти документами і спогадами у дослідженні німецько-українських літературних відносин...* (П. Панч до П. Кірхнера, 31 березня 1966 р., т. 6, с. 542). У неофіційному мовленні адресант для найменування адресата використовує тільки соціальний гоноратив *пане* з оцінним прикметником *високоповажний*, напр.: *Високоповажний Пане! Дуже прошу вибачити мені, що відповідаю на Вашого листа з великим запізненням...* (Розалія Винниченко до Івана Багряного, 12 лютого 1955 р., т. 1, с. 177).

Деякі спеціальні звертання мають подвійні форми – пряму й опосередковану: *пане редакторе – Ваша милість*. Подвійну апелятивну систему адресант використовує в офіційному мовленні для підкреслення високої соціально-статусної позиції адресата й для віддзеркалення взаємин на лінії нерівний/рівному, напр.: *Високоблагородний пане редакторе! У 18-му номері прекрасно редагованої Вами газети “Слово” від 5 квітня ц.р. Ви зволили висловитися ласкаво про мій мізерний поетичний талант, за що складаю Вам якнайсердечнішу подяку. ... Дозвольте, Ваша милість, ще раз висловити мою подяку й пошану і назавжди залишитися Вашої милості відданим слугою. Федькович, лейтенант* (Юрій Федькович до Б. Дідицького, 6 липня 1861 р., т. 2, с. 345-346). Для звеличення адресата адресантом вживається оцінна лексема *високоблагородний*, для самоприниження – прикметник *мізерний*, іменник *слуга*. Субординативність спілкування досягається через вживання прямих і непрямих форм відмінка, прикметникового займенника *Ваш* [212, с. 75].

Отже, категорія соціального статусу є семантичною категорією, планом змісту якої є відношення нерівності між учасниками спілкування, планом вираження – система лінгвальних і паралінгвальних засобів.

Категорія соціального статусу особи є різновидом соціальних категорій модусу, яка ґрунтується на способах маніфестації свого соціального статусу й статусу адресата мовлення або осіб, які не беруть участі в спілкуванні, на способах підкреслення відмінностей і висловлення ставлення до відмінностей між своїм соціальним статусом і статусом партнера спілкування. Зовнішня побудова ознак соціального статусу пояснює його модусну сутність: сукупність ознак соціального статусу як цілісне утворення співвідноситься з ознаковими комплексами модальності, оцінки, стилістичного реєстру, дейксиса, а також іншими модусними ознаковими комплексами.

Внутрішня побудова ознак соціального статусу особи виявляється у взаєминах на лінії рівний/нерівному або нерівний/рівному, у віддзеркаленні ставлення нижчого до вищого через його звеличення та приниження нижчого. Системоутворювальною ознакою категорії соціального статусу особи є ознака статусного вектора.

Особово-статусне значення тісно пов'язане з оцінним значенням.

Спеціалізованим вираженням ознаки соціального статусу є займенникові слова, соціальні гоноративи та спеціальні звертання. Специфіка соціальних гоноративів, спеціальних звертань віддзеркалена у формі кличного відмінка.

2.3. “Я”-НОМІНАЦІЯ

В українській мові функціонують різні моделі на позначення особи. Протиставлення вираження й опису соціальних і персональних характеристик людини на граматичному рівні втілюється в модусах-найменуваннях осіб, зі складу яких виділяються “я”-номінації.

Дослідження категорії найменування передбачає виявлення основних чинників, що впливають на вибір адресантом варіантів самоподання, номінації: 1) ролі адресантів у мовленнєвому акті: первинна (адресант, адресат, третя особа) і вторинна (джерело спонукання чи побажання, виконавець, особа, відповідальна за прийняття рішення здійснювати чи не здійснювати дію) [275, с. 93]; 2) ставлення адресанта до повідомлюваного, до адресата мовлення, “третіх” осіб.

Людина, як відомо, усвідомлює себе як діяч лише в суспільстві. Вона стає носієм власної інформації та мислить себе як “суб’єкт” – “я”, який визначається мовним статусом особи. Власне “я” усвідомлюється тільки в контексті соціальних взаємин [122, с. 10]. Існує тісний “...зв’язок я-мовця з його внутрішнім світом як відправною точкою сприйняття, спостереження, переживання чи осмислення світу” [107, с. 437]. “Я” складається з двох частин: Я-сам і Я-мене. Я-сам – це реакція особистості на вплив інших людей і суспільства, Я-мене – усвідомлення людиною себе з погляду інших важливих для неї людей [308].

Усвідомлення себе можливе лише через протиставлення, виражене у граматичній категорії особи [96, с. 247; 144, с. 195]. “Я”-номінація твориться в звертанні до “ти” так само, як “ти”-номінація – у звертанні до “я”.

Соціальні категорії мову в текстах епістолярного жанру

Безпосереднє вираження особи виявляється в змісті особових займенників – опорних слів комунікації, вдало названих Е. Ербеном рольовими словами (Rollenwörter) [294, с. 137], першоособовості – у змісті займенника “я”, який включає кілька компонентів. По-перше, це власне сема “особа”, що міститься в особовому займеннику “я”: під час спілкування відбувається орієнтація мовця на самого себе – “я”-структура [192, с. 96], визначається мовцем спосіб повідомлення й подання самого себе. По-друге, вираженням віднесеності особи до позиції в мовленнєвому акті є саме “той, хто відправляє інформацію”, “адресант”. Однак номінативна специфіка займенника “я” є недостатньою. Номінація “я” позначає того, хто пише, і реалізується в мовленнєвому акті лише тоді, коли “я” привласнюється адресантом і “стає знаком конкретної особи тільки в цьому висловленні” [255, с. 32].

Семантичний зміст слова “я” виражається не тільки в комунікативній, але й у соціальній орієнтації мовного змісту на мовленнєве функціонування, що виникає з вираження віднесеності мовця до соціальної позиції, яку він займає у суспільстві і яка віддзеркалюється в його мовленнєвій поведінці. Вона пов’язана з особливостями “загальноосвітнього культурного розвитку автора мовлення, його слухачів” [90, с. 155], з особливостями виховання й досвіду мовця, з манерою його поведінки, із соціальною роллю, яку він виконує в комунікативній і соціальній ситуації. “Висловлення, взяті у сукупності, є мовленнєвим паспортом мовця” [118, с. 7]. Вибір слів, словосполучень, етикетних мовних кліше, вимова, граматична правильність, інші характеристики мови свідчать про його “культуру індивідуальної мови” [36, с. 14], рівень освіти, вид занять, соціальний статус, тобто про належність до певної соціальної групи [118, с. 7].

Найменування осіб “я”-номінація у висловленні розглядається як можливі мовні способи інтерпретації “я”-адресанта – з вираженням віднесеності особи адресанта до позиції в мовленнєвому акті та одночасно з віддзеркаленням у номінації прагматичного, суб’єктивного ставлення адресанта до самого себе, до адресата мовлення, інших осіб, з вираженням соціальних функцій і соціальних та персональних характеристик адресанта, експресивного забарвлення модально-оцінних значень. У спілкуванні адресантові відводиться основна функція впливу на адресата, оскільки адресант керує процесом комунікації.

Номінація адресанта у висловленні здійснюється у двох функціонально-граматичних варіантах: 1) безпосередньому – адресантність; 2) опосередкованому – адресатність. За способом

подання адресантом самого себе як суб'єкта повідомлюваного фрагмента дійсності безпосередня адресантність ділиться на абсолютну, інклюзивну, ритуальну, експресивну [255, с. 107]. У дослідженні розглядається абсолютна адресантність.

Основу для найменування адресанта складають соціальні чинники: 1) статус; 2) стать; 3) вік; 4) рівень самоосвіти й виховання; 5) ступінь активності; 6) вираження думки нижчих або вищих за соціальним статусом осіб; 7) досвід, спільний фонд знань; 8) культурні стереотипи.

Взаємини між адресантами уможливаються через урахування соціальних і персональних характеристик адресанта безпосередньо та імпліцитно. Безпосереднє називання здійснюється за допомогою займенника **я**, опосередковане – за допомогою замовчування, неназивання.

Безпосередня віднесеність мовлення до адресанта утворює абсолютну адресантність, "...тому що саме мовець-адресант намагається себе розглядати як вихідне начало" [103, с. 18]. У таких ситуаціях "я"-номінація вказує на певний фрагмент дійсності, зорієнтований на адресанта. Особове дієслово у формі 1-ї особи однини, інші форми репрезентують відношення до дії адресанта. Речення-висловлення є засобом подання адресантом самого себе, коли автор висловлення є одночасно й об'єктом повідомлення, і його суб'єктом [221, с. 325-342], напр.: 1) *Тепер я відомий письменник, так принаймні пишуть про мене критики* (І. Микитенко до Л. Булич, 29 липня 1929 р., т. 4, с. 496); 2) *Родився я 1864 року в Охтирському повіті Харківської губернії* (П. Грабовський до Б. Грінченка, 8 вересня 1901 р., т. 2, с. 293); 3) *Я надзвичайно привчила себе вислуховувати різні критичні відозви і знаю, як багато значить, коли хто в пору добре побере за недотепний твір* (Леся Українка до Осипа Маковея, 7 жовтня 1893 р., т. 10, с. 169); 4) *Я сам живу добре. По 7 год. сижу між мерцями, потім спасаю мир політикою, етикою (Спенсера, Золя, Дюма), бігаю по всяких Kolkach Literackich, схожуся з Невестюком і йду до кофейні на шклянчику* (В. Стефаник до Л.В. Бачинського, 4 грудня 1893 р., т. 3, с. 27). У висловленні адресант повідомляє про себе (2), свій соціальний статус, здобутий ним у суспільстві (1, 4); стать, вік (2); досвід, рівень самоосвіти й виховання (3, 4), оцінку себе з боку важливих для нього людей (3), уявлення актанта ситуації як особистості (3, 4) [203, с. 34]. Реєстр комунікації офіційний (1, 2), неофіційний, невимушений (3, 4).

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

Віднесеність адресанта до особи чоловічої чи жіночої статі простежується в оформленні висловлення і виявляє адресанта в дієслівній формі минулого часу [101, с. 251], напр.: *був змушений зробити* (1), *мусила я сказати* (2). Характер мовленнєвого спілкування, стиль, тональність, вибір мовних засобів великою мірою залежать від статі й комунікативного рівня учасників спілкування. Так, адресант-чоловік більш схильний гранично точно викласти зміст повідомлення, обґрунтувати свою думку (1). У його мовленні переважають стилістично нейтральні слова, що, однак, не заважає йому висловити своє ставлення до ситуації, що склалася. Мовленню адресанта-жінки притаманна експресивність, реєстр мовлення – пристрасний, оцінний (2). Вона частіше використовує емоційно забарвлені слова, окличні речення, напр.: 1) *Дуже вимогливий щодо цензури, я був змушений зробити деякі зміни, почасти навіть на шкоду самій баладі: відновлення цих змін збільшило б вартість твору, якщо він її має* (П. Гулак-Артемівський до М.О. Максимовича, квітень-травень 1827 р., с. 214); 2) *Не смійтеся, що я знов пишу, але се мусила я Вам конечно сказати: до другої весни так далеко!* (О. Кобилянська до Осипа Маковея, 9 травня 1897 р., с. 297).

Вікова ознака автора мовлення у висловленнях експлікується здебільшого в числівниках. У суб'єктивній оцінці молодого за віком адресанта, співвіднесеній з оцінкою професіоналів, криється негативне ставлення до майбутньої професії (1). Висловлення старшого за віком адресанта відзначається поміркованістю і розумінням того, що "...людина взаємодіє з навколишнім світом "не сам на сам", її суб'єктивні цілі завжди коригуються об'єктивними чинниками" [88, с. 71], соціальними обставинами (2, 3), напр.: 1) *Ні, годі! Маю 33 роки. Коли вклонитись літературі, то залишилось не більш, як сім, десять год. А там уже кінець. Можна буде стати за інспектора, можна буде засідати з гемороєм і т. і.* (М. Куліш до І. Дніпровського, 26 березня 1925 р., т. 2, с. 526); 2) *Дуже дякую тобі й усім Головченяттам чугуївським за привітання-поздоровлення. Не знаю, чи внаслідок цих побажань, але почувую себе на перевалі у 8-й десяток літ не гірш, як і рік, і два тому. Не знаю, як воно буде далі* (А. Головка до О.В. Головка, 16 лютого 1968 р., т. 5, с. 291).

Абсолютна адресантність представляє "я"-номінацію імпліцитно, коли обставини спілкування є офіційними, віднесеність до першоособовості розуміється з контексту і може заступатись лише словом "я", напр.: *Думаю, що в інтересі родини покійного Данькевича лежить достарчити мені матеріалів, які є в кого, аби видання його*

писань було якнайповніше (І. Франко до Я. Гординського, 2 травня 1912 р., т. 50, с. 403); *Дуже шкодую, що не можу прибути на дороге для мене свято ювілею* (С. Васильченко, лист до ювілейного комітету, 1 березня 1929 р., с. 375). Опосередкований спосіб “я”-номінації підкреслює суплетивна форма займенникового займенника *я – мене*.

Спрямованість мовлення на адресата є важливою характеристикою адресанта, “...інтерпретація мовленнєвого твору не байдужа не тільки до того, ким саме і за яких обставин він був вимовлений, але й також до фактора адресата...” [11, с. 358].

Адресованість автора мовлення може бути скритою, без прямого звернення до адресата (імпліцитною), і відкритою (експліцитною). На пряму адресатність вказують відповідні засоби позначення адресата мовлення або засоби активізації його уваги. Засобом вираження адресатності є форма 2-ї особи (займенникові іменники *ти, ви*, дієслівні форми на зразок *борони, сходи, присилайте*), лексико-синтаксичні одиниці, які є виразниками ситуації поради, попередження, прохання. Вибір адресантом “ти”-/“ви”-номінації залежить від способу ведення конкретної інтеракції з конкретним адресатом (1, 2), від ступеня психологічної близькості між адресантами (1, 2, 3) та обставин спілкування (неофіційні (1, 2)), напр.: 1) *Боже тебе борони змінити твою службу хорошу й чесну на ту нікчемну й ледачу!* (Марко Вовчок до О.В. Марковича, липень 1862 року, с. 103); 2) *Сходи ти, будь ласка, до Фінкельштейна, і хай він послухає твоє серце, моє серце!* (М. Куліш до дружини, т. 2, с. 668); 3) *Одним словом, присилайте* (А. Головка до М.Д. Панової, 17 травня 1969 р., т. 5, с. 292).

Непряма номінація адресанта часто використовується у його завершальній частині, коли потрібна обов’язкова вказівка адресанта на себе як на мовця. Адресантність замінюється ситуацією заміщення (за відсутності лексичного “я”) [170, с. 7]. Така ситуація означає, що у висловленні не виявляється експліцитного вираження віднесеності мовлення до адресанта, тобто в ньому немає лексичних і граматичних показників 1-ї особи. Рідкісним засобом вираження заміщення займенникового іменника *я* в листах є займенниковий іменник *він*, напр.: *Цілую її, себто мою дочку Льолю. І цілую тебе, мою любу старушку, і Джоя-старичка. Ваш “он”* (М. Куліш до дружини, лист № 13, т. 2, с. 668). Виразником заміщення найчастіше служить іменник у його особовій семантиці, напр.: *Здоровлю Вас сердечно. Богдан* (Б. Лепкий до Я. Веселовського, 24 червня 1904 р., с. 131); *Будвай здоровим! Твій П. Панч* (П. Панч до Г. Наморадзе, 10 грудня

1964 р., т. 6, с. 542). Ситуація заміщення мовної інформації про того, хто пише, так чи так зорієнтована на адресата [255, с. 127].

В епістолярному тексті віддзеркалюються не лише суто комунікативні, а й соціальні ситуації. Тому адресант як носій різних соціальних статусних характеристик у відповідних офіційних обставинах наголошує на одній з них, соціально важливій у певній ситуації спілкування, використовуючи заміщення і різні варіанти найменування власної особи. При цьому адресант здебільшого вживає номінативні речення. Приклади такої номінації знаходимо у листах Івана Багряного, напр.: 1) *Генеральний Секретар ЦК І. Багрянний* (Лист до Президії Української Національної Ради, на руки Голови п. проф. Б. Іваницького, без дати, т. 2, с. 439); 2) *Іван Багрянний, Голова Української Національної Ради* (Лист до Ювілейного Комітету в Нью-Йорку, 17 квітня 1958 р., т. 2, с. 459); 3) *Іван Багрянний, Віце-президент УНР в екзилі* (Лист-привітання-звертання до членства ОДУМу у США, серпень 1962 р., т. 2, с. 475).

Зіставлення соціальних рольових статусів адресанта спостерігаємо насамперед у інтерпретації найменувань. Так, зміна соціальних ролей, детермінованих соціальними ситуаціями, простежується у виборі варіанта найменування: назва посади + ім'я, прізвище (1) або ім'я, прізвище + назва посади (2, 3). Висока статусна роль автора мовлення зобов'язує його вказати на ознаку соціальної репрезентації (автохарактеристики) і позицію в ієрархії соціальних ролей. Використання адресантом варіанта ім'я, прізвище + назва посади є скороченням соціальної дистанції між адресантом і адресатом (2, 3) у мовленнєвому акті з низхідним/висхідним (2), з висхідним/низхідним (3) статусно-рольовим вектором адресанта.

Форма заміщення часто служить стилістичним засобом для номінації та використовується адресантом на персональній дистанції, в ситуації психологічної близькості, у родинних чи особистісних взаєминах. Спосіб презентації, комбінування найменувань помічаємо в листах М. Куліша до дружини. Використовуючи номінативні речення, письменник акцентує на ставленні до персонального статусу [231, с. 247]. Позамовними чинниками, що впливають на вибір адресантом певного варіанта найменування, є: 1) перенесення створеного адресантом літературного образу на власну персону, напр.: *Твій Копистка* (16 грудня 1925 р., т. 2, с. 657); *Твій Мусій К о п и с т к а* (22 грудня 1925 р., т. 2, с. 658); 2) родинні зв'язки: *Цілує і таке інше. Твій замучений блоццями і взагалі сімейним життям Муж* (15 липня 1926 р., т. 2, с. 658); *Ваш чоловік-батько. М. Куліш* (25 грудня

1934 р., с. 670); *Ваш батько і твій, старенька, Микола* (8 квітня 1935 р., т. 2, с. 673); 3) особистісні взаємини: *Твій чоловік і старенький* (21 жовтня 1934 р., т. 2, с. 668); *Твій старий кавказець* (без дати, т. 2, с. 669).

Отже, вибір адресантом варіантів самоподання, найменування особи “я”-номінація здійснюється під впливом екстралінгвістичних чинників: обставин спілкування – офіційні/неофіційні; статусно-рольових взаємин; соціальної та психологічної дистанції між адресантами (близька/далека). Планом вираження найменування особи “я”-номінація є дієслова у формі 1-ї особи однини, система займенникових іменників, займенникових прикметників, інші стилістичні засоби мови.

2.3.1. “Ми”-номінація

Серед засобів найменування осіб важливе місце посідають найменування особи “я”-номінації з лексемою *ми* (займенниковий іменник у формі 1-ї особи множини).

Абсолютній визначеності особи протиставлена інклюзивна та ексклюзивна віднесеність повідомлення до різного складу колективів [149, с. 162], різної кількості учасників, з якими об’єднує себе суб’єкт мовлення.

Засобами вираження цього різновиду адресантності є займенникові слова *ми, наш* і дієслова у формі 1-ї особи множини.

Використання адресантами займенникового слова *ми* сягає сивої давнини, коли співрозмовники, намагаючись досягти певної мети, прагнули уникати зверхності, зарозумілості в ставленні до співбесідника, скоротити дистанцію між адресантами, підкреслити спільну позицію з адресатом мовлення. “**Ми** – розширений символ відправника мови, за допомогою якого мовець об’єднує себе в адресантній функції з іншими особами” [255, с. 104]. Однак семантична множинність вносить деяку невизначеність, оскільки “ми” означає не тільки групу осіб (кількість), до якої входить адресант, але й різні варіанти “складових “х” у семемному об’ємі “ми = я + х” [255, с. 104], напр.: 1) ...*Наше, і моє в тому числі, місце (особливо зараз) отут. ...На цьому ми із тобою й спинимось, так і порішимо* (А. Головка до Н.А. Головка, 15 серпня 1941 р., т. 5, с. 257); 2) *Ми з чоловіком були обурені, як польська пошта може не знати, де живе Антонич* (Ірина Вільде до Б.І. Антоновича, 6 квітня 1937 р., с. 248). Наявність у контексті висловлень персональних актуалізаторів уточнює ситуацію інклюзивно-ексклюзивної адресантності зі значенням “ми”: *наше і моє, із тобою* (1), із

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

чоловіком (2). У сукупному об'єднанні адресантів простежуються солідарність і ставлення до повідомлюваних ними фрагментів дійсності.

Підмет, виражений займенниковим іменником *ми*, координується з присудком у формі множини, однак це слово в багатьох випадках вказує лише на одну особу [160, с. 224]: *я з тобою, я з ним*, тобто я і партнери у спільній дії: адресат, кілька адресатів, група адресатів, напр.: 1) *Нехай з тобою діється те, чого ти у бога благаєш, – давно, давно ми з тобою не бачились, та не знаю, чи й побачимось швидко, а може, вже й ніколи – крий мати господня* (Т. Шевченко до О.М. Бодяньського, 3 січня 1850 р., т. 5, с. 244); 2) *Ми вже давно Вас не бачили, давно не доводилось балакати по душі з Вами. ...Та не тільки з Вами та з Марком Лукичем, а всьою Вашою славною трупю* (Панас Мирний до М. Заньковецької, 24 жовтня 1899 р., т. 5, с. 398). Рівновага в спілкуванні забезпечується за принципом паритетності, ввічливості та чемності. Вживання адресантами займенникових слів “*ти*” вказує на ступінь знайомства і близьку персональну дистанцію (1); “*Ви*”, “*Ваш*” – на статусно-рольові взаємини, повагу; низхідний вектор у взаєминах на лінії нерівний/рівномірний і бажання ще більше зблизити адресанта з адресатом. “*Я*”-номінація замінюється займенниковим іменником “*ми*” у ролі підмета, першою частиною якого є сподіваний займенниковий іменник “*я*”, замінений на “*ми*”, другою – прийменник із займенниковими іменниками, іменниками на позначення особи в орудному відмінку (2).

“За множину можна вважати займенник *ми* стосовно до займенника *я* лише в тих рідкісних випадках, коли це *ми* позначає двох або більше осіб, що разом висловлюють якусь думку” [150, с. 18]. Таке вживання цього займенника можливе у спільному чи колективному листі, коли *ми* має значення *я + я + я...*, напр.: *Пишу до Вас кілька слів у справі, ми: себто Самійленко, Грінченко, Коваленко та я, лагодимося видати альманах, який складався б з творів, почасти друкованих за кордоном, почасти з нових, ще не друкованих праць кращих наших письменників* (М. Коцюбинський до Панаса Мирного, 3 серпня 1898 р., т. 3, с. 279).

Дієслово у формі 1-ї особи множини володіє семантичними варіантами особи, відтінками значення множини осіб [112, с. 9], напр.: *Чистий дохід з видання визначаємо на премії за видатніші твори українського красного письменства по конкурсу, який буде в свій час об'явлено* (М. Коцюбинський до І. Франка, 7 червня 1903 р., т. 5, с. 272). Дієслівна форма *визначаємо* має статус власне

граматичний і містить два значення: грамему адресантності та грамему множинності, оскільки вказує на віднесеність дії до сукупності його суб'єктів і виражена флексією *-ємо* [197, с. 239]. Водночас вона пов'язує сигніфікативне значення з денотативним представленням. Дієслово *визначаємо* включає в себе певну кількість осіб і є варіантом сигніфікативної інтерпретації грамеми множинності. Отже, дієслово у формі 1-ї особи множини також визначається формулою “я + х”, однак для неї – це лише частина семантики або вираження спільного суб'єкта. “*Ми*” є частиною змісту дієслівної форми типу *визначаємо* і може бути вміщене як у предикативне з'єднання, так і функціонувати самостійно.

Семантичні значення “я” і “*ми*” безпосередньо визначаються контекстом.

Займенникове слово *ми* часто використовується як засіб етикетизації спілкування, солідарної ввічливості, орієнтоване на суб'єктивність в інтересах адресанта і в інтересах адресата. Висловлення адресанта має оцінний характер з урахуванням наявності в обох адресантів спільного фонду знань, поглядів, напр.: *Ми, старші письменники, як були ще молодими, ніколи не дозволяли собі з таким недбалством звернутися до майстра. Навпаки – ми з трепетом підходили: як до самої літературної науки, так і до старших поетів* (П. Тичина до Г.Ф. Козолупа, 14 грудня 1939 р., т. 12, с. 191).

Використання адресантом інших варіантів самоподання залежить від соціальної чи психологічної ситуації. Така адресантність названа як ритуальна. До неї відносять авторське “*ми*”, скромне “*ми*”, представницьке “*ми*”, церемоніальне царське “*ми*” [255, с. 116], а також величальне “*ми*” [159, с. 6], іронічне “*ми*” [150, с. 20].

Авторським “*ми*” у різних відмінкових формах послуговуються в науковому, публіцистичному [170, с. 101], епістолярному мовленні і “кваліфікують також як так звану форму скромності” [235, с. 385]. Залучаючи адресата до співрозмови, автор висловлення ніби намагається спонукати його погодитися з тим, про що йдеться в повідомленні, напр.: *Зуважимо, що значення семантики тексту важливе як для аналізу структурних особливостей висловлення, так і для дослідження типології речень* [19, с. 30]; *Ми тримаємо себе за темних, некультурних людей, а я можу сказати, що в тім робимо собі велику кривду, бо темнота панує ще й тут, і хочь сесі люди промислово високо стоять, но зате духовно таки низько* (Є. Я р о ш и н с ь к а д о О. Кобилянської, без дати, с. 397).

Соціальні категорії мову в текстах епістолярного жанру

Скромне “ми” застосовується автором мовлення як спосіб уникання частого вживання прямої “я”-номінації, “на вираження поваги до співрозмовника, дотримання власної гідності” [193, с. 5]. Лексема *ми* з дієслівними формами представляє адресанта як співучасника дії чи стану, напр.: *Народяться нові поети... І знову забуває, ключами заб'є літературне життя на Україні. От для цієї молоді і ми заспіваємо “Гряди, гряди”...* (П. Панч до П. Тичини, 18 грудня 1942 р., т. 6, с. 519). У займенниковому слові *ми* може бути виражена адресатно-адресантна сукупність із включенням спонукання, запрошення, вияву почуттів впевненості, надії, напр.: *Ми певні і віримо, що як справжня воля, розпросторивши свої широкі крила – війне над нашою Україною, то й інші прояви її творчого духу розкриють свої заспані очі і засяють над нашим укритим важкими хмарами небом яскравою веселкою, і... світ ясний, невечірній тихенько засяє* (Панас Мирний до І.К., М.К. і П.К. Тобілевичів, 1898 р., т. 5, с. 387).

Представницьке “ми” використовується адресантами для позначення сукупної віднесеності мовців до певної соціальної групи (професійної, політичної) і передачі різних почуттів (гордості, солідарності), напр.: *Ми, письменники, особливо гордимось Вами, що Ви разом з Галаном, Гаврилюком, Тудором, Бобринським боролися за визволення західноукраїнських земель і воз'єднання її [в] єдиній Українській Радянській державі* (П. Тичина до П.С. Козланюка, 12 серпня 1964 р., т. 12, с. 426); *Хто ж буде прем'єром? Поки що справа стоїть так: ми, фракція УРДП, виходячи з сьогоденної ситуації української справи, особливо з огляду на антигаличанську акцію росіян, роблячи проти цього спеціальну демонстрацію, висунули на прем'єра кандидатуру проф. Кубійовича. На це пристали всі фракції* (Іван Багряний до членів ЦК УРДП у США, 10 жовтня 1951 р., т. 2, с. 369).

Величальне “ми” до XVIII ст. вживалося українськими можновладцями на позначення їхнього високого соціального статусу в суспільстві. У сучасній українській мові використовується тільки в художньому стилі. Досліджуваний матеріал таких прикладів не фіксує.

Формула вживання займенникового слова *ми* вживається в мовленні для маскуванню адресантом психологічної ситуації незручності перед адресатом або для вираження іронії у ставленні до себе, напр.: *Величезна просьба. Ми... того-с, “здержались”, і тому я змушений ось про що вас просити. Візьміть, будь ласка, 300 (триста) крб. і пошліть телеграфним переказом на адресу...* (Я.

Г а л а н д о
Є.О. Кроткової, 6 березня 1949 р., т. 4, с. 711).

“*Ми*” служить своєрідним способом апеляції в комунікативних ситуаціях, коли адресант мислить себе співучасником сукупного стану чи дії, в якій бере участь адресат, напр.: *Будемо ж радіть, що ми бажасмо, працюємо, турбуємо – бо це життя* (Іван Карпенко-Карий до Н.І. Тобілевича, 27 жовтня 1899 р., т. 3, с. 251); *Ох, мамочко, не мучмо себе нічим, бо єсть тільки одно лихо на світі – то смерть, досить уже її самої для мужи!* (Леся Українка до О.П. Косач (матері), 19 листопада 1903 р., т. 12, с. 91). Транспозиція 2-ї особи “ти”-/“ви”- номінації у 1-шу особу множини піднімає ступінь ввічливості та збільшує ступінь емпатії – солідарності з учасниками спілкування [249, с. 75]. Такі ситуації отримали назву “співчутливої сукупності”. Мовці послуговуються ними, на думку М. Скаба, “винятково в розмовному мовленні”. Такий спосіб апеляції названий ним “миканням” [211, с. 74]. Справді, таке звернення найчастіше використовується представниками різних професій: лікарями, медичними сестрами, вихователями дошкільних закладів. У професійній етиці вони послуговуються мовними кліше: *почуваймо себе добре, поміряймо температуру, зробимо водну процедуру*. Репліки лікаря, медсестри чи виховательки містять позитивне ставлення до пацієнта чи дитини. Спонування до дії пом’якшене, некатегоричне. У співчутливій сукупності є не тільки апеляція, але й готовність виконати спільно дію, прийти на допомогу.

Схвальне “лікарське *ми*” вживається й у інших виразах сукупності. “Таке вираження уявної співучасті стало своєрідною формулою, граматичною ідіомою у мовленні представників соціально-активних професій (офіціантів, міліціонерів, слідчих, продавців, перукарів та ін.), які в силу специфіки своєї праці мусять постійно апелювати до адресата із запитаннями, пропозиціями, спонуваннями” [255, с. 121]. Етикетне вживання в мовленні лексеми *ми* у представників цих соціальних груп ґрунтується на цілеспрямованому “мовленнєвому зниженні” адресанта [188, с. 54] з нейтрально оформленою інтонацією висловлення для стирання конфлікту наявної соціальної відмінності між статусами адресантів і є характерним для статусно-нейтральних мовленнєвих актів (констативів, наративів, дескриптивів).

Отже, найменування особи “я”-номінація із займенниковим іменником *ми*, з дієсловом у формі 1-ї особи множини теперішнього часу виражають віднесеність повідомлення до різного складу учасників і є водночас засобом етикетної адресатності. Вибір

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

адресантом одного із способів подання зумовлений соціальною чи психологічною ситуацією спілкування; соціальним статусом учасників мовлення, фахом адресанта мовлення й адресата; традиціями, що склалися в окремих соціальних групах.

2.4. “ТИ”-/“ВИ”-НОМІНАЦІЯ

2.4.1. “Ти”-/“ви”-номінація: лінгвосемантичний аспект

Необхідність дослідження суб’єктивних значень у семантико-синтаксичній організації речення зумовила вивчення різноманітних значень мовних одиниць. Серед них вирізняються специфічні засоби вираження суб’єктивності, суб’єктивного ставлення мовця до адресата мовлення [275, с. 20] – особові займенники.

Не включаючи прономінативні слова до системи частин мови, О.М. Пешковський називав особові займенники єдиною групою слів, які виражають суб’єктивно-об’єктивне значення” [177, с. 154], а Е. Бенвеніст вбачав у них першу опорну точку “для виявлення суб’єктивності в мові” [30, с. 296].

Однак конкретні значення особові займенники набувають лише в контексті чи в ситуації мовлення, в якій відбувається спілкування [144, с. 144-145; 276, с. 351], достатніх для встановлення співвідношень з відповідним іменником чи прикметником [62, с. 96]. Їм властива дейктична (вказівна) функція [231, с. 232; 233, с. 254; 145, с. 294] у поєднанні з називною стосовно до певного автосемантичного змісту – “назва особи в комунікативному акті” [255, с. 13]. Саме в сфері мовлення встановлюється специфіка найменувань осіб семантичного уподібнення займенникових слів і на рівні граматики (за морфологічними й синтаксичними ознаками) прономінативні слова ідентифікуються з власне-іменниками, власне-прикметниками [170, с. 5-7], напр.: *Ти собі не уявляєш, любий друже, як я, старий вояка, заздрю тобі і всім письменникам-фронтовикам* (П. Панч до В.П. Минка, 10 січня 1942 р., т. 6, с. 515); *Я прийду трохи до нормального розуму, то напишу тобі цілую книгу, а тепер цілую тебе, друже мій єдиний, і твоїх товаришів, а моїх земляків щирих, цілую і дякую всім моїм серцем. Дякую за гроші, а це більше за те, що не забуваєте старого кобзаря Т. Шевченка* (Т. Шевченко до А.М. Маркевича, 22 квітня 1857 р., 5, с. 364). Найменування особи

“ти”-номінація узгоджується з формою дієслова, напр.: *Приходь, пташко, голубонько сизая! Принеси філософський словник – неодмінно, бо ти вже перестала мене слухатись* (П. Тичина до Л.П. Паперук, 1 жовтня 1943 р., т. 12, с. 236). Форма дієслова *перестала* координується як присудок з іменником *ти* – підметом у числі семантично і граматично – “дієслово у продовженні семи “особа” “орієнтується” на сему, закладену в іменнику і транспоновану в займенникове слово, здатне вказувати на особу” [180, с. 86].

Зважаючи на те, що займенникові іменники мають семантичне вираження семи “особа” в підметі, граматичне продовження в дієслові-присудку, в займенниках у формі 1-ї та 2-ї особи слід вбачати той же механізм номінації, що і в будь-якого іменника чи прикметника. Особливістю лексеми *ти* є те, що займенник перебуває в обов’язковому комунікативному зв’язку з *я* (наявному у висловленні чи поза ним) і є виразником суб’єктивності повідомлюваного адресантом, вказівкою на адресат мовлення, напр.: *Мені затративсь, братику, той лист, де ти мені про те писав, як то в ляхів війська карали. Напиши мені ще раз... Братику, як мені борзо не відпишеш, то аби тобі бог простив. Напиши, братику, напиши!* (Ю. Федькович до Д. Танячкєвича, лист без дати, т. 2, с. 379). Апелюючи до адресата, суб’єкт мовлення застосовує повтори дієслівної форми, намагаючись спонукати його до виконання потрібного адресанту завдання.

Категорійна семантика займенника *ти* поєднує предметну сему “особа” і граматичну сему (грамему) – вираження віднесеності особи до позиції адресата. Дієслова у формі 2-ї особи однини типу *відпишеш* містять у собі грамему особи [197, с. 239], яка виражає віднесеність особи, представлені матеріальним показником *-еш, -иш*. Предметна й граматична семи є співвідносними: дієслівною грамемою виражається відношення до такого суб’єкта, який експліцитно може бути репрезентований тільки лексемою *ти*. Однак, зауважує А.П. Загнітко, форми особи не диференціюють носіїв за їх участю в комунікативному акті. “Актуально-інтерпретативний характер категорії особи виявляється в її структурі та послідовності виконуваних функцій. Поза реалізацією значення особи речення не існує, воно належить до загальнономовних категорій, його репрезентації підпорядковані спеціальні маркери: *я/ти, ти/ви; він, вона, воно, вони*” [101, с. 348]. Займенниковий іменник у формі 2-ї особи однини *ти* відносить дію до одного співбесідника, виступаючи у комунікативній функції адресата, і свідчить про близьку персональну дистанцію між адресантами, напр.: *Багато в переказі пропусків,*

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

чимало умовних реплік. *Одне слово, навіть не чернетка це. Ти це май на увазі, перше, ніж робити свій справедливо суворий вирок* (А. Головка до дружини, 18 серпня 1955 р., т. 5, с. 288-289); *Оце другий рік як я з тобою не балакаю, друже мій, а чому? і сам не знаю. Вертнися ти у мене всякий день на думці і серці, а ти може думаєш?..* (Т. Шевченко до Я.Г. Кухаренка, 26 листопада 1844 р., с. 308). Функціонування займенникового іменника *ти* і дієслівних форм у висловленні включає ситуацію адресантності, пов'язану із спонуканням до отримання інформації з темпоральною віднесеністю до попереднього часу без обов'язковості локалізованої дії у часі та вказує на рівні статусні ранги адресантів.

Уживання дієслова і займенника у формі 2-ї особи однини є одним із варіантів узагальнено-особового значення "*ти*" [233, с. 254; 150, с. 21; 65, с. 50; 140, с. 170] тоді, коли номінативне позначення особи словом *ти* містить лише часткову конкретизацію особи і часто виражає узагальнену особу, яка може поєднувати в собі 1-шу особу. Своєрідна транспозиція *ти* у функцію *я* – використання однієї форми замість іншої – уточнює адресатне "*ти*" в умовах контексту й відбиває психічний стан мовця. Пропуск підмета в реченні сприяє узагальненому значенню 2-ї особи в реченні, "такі речення характерні для змислово закінчених висловлень, у яких передаються інтимні, особисті переживання; за змістом ці речення відбивають стан або настрої мовця..." [150, с. 21], напр.: *Бачив коли, Жане, рибалку на Конці (річка в Олешках)? Як бачив, то уяви собі. Такечки і я сиджу над своїм романом. Закидаю вудку і жду... Куняю, виглядаю, чи смикне хоч дрібна якась, дурненька рибка (поетична думка). Отакого наловиш, сподівайся* (М. Куліш до І. Дніпровського, без дати, поштовий штампель 09.07.1924 р., т. 2, с. 498). Справді, у висловленні спостерігається пересічення двох значень – семантики узагальненості та переносного значення адресатності [229, с. 267]. Узагальнено-особове "*ти*" володіє ознакою узагальненої 2-ї особи у висловленні: автор мовлення допускає, що пережите ним відчували й інші. Водночас переносне вживання займенникового іменника *ти* передає суб'єктивне ставлення до повідомлюваного у висловленні, особисту причетність автора мовлення до подій, психічних станів, настроїв, які повторюються [255, с. 56].

Отже, особовий займенниковий іменник *ти* й дієслово у формі 2-ї особи однини мають широкий спектр семантичних варіацій при найменуванні осіб. Істотною ознакою в семантичному складі займенникового іменника й дієслівних форм є вираження адресата мовлення у "ти"-апелятивності або віднесеності дії до адресанта

(дієслівні форми типу *наловши, причинши*). Вторинне категорійне вживання цих мовних одиниць – узагальнено-особове. Самовираження адресанта надає йому можливості віднести події в такій ситуації і до конкретної особи, і до інших осіб, передбачаючи, що адресат/-ти перебував/-ли у подібному психологічному стані. Ситуація мовлення виявляє у висловленнях близьку соціально-психологічну дистанцію між адресантами.

2.4.2. “Ти”-/“ви”-номінація: прагмалінгвістичний аспект

У вербальній комунікації беруть участь щонайменше два учасники: особа, що говорить, – адресант і особа, до якої звернено мовлення, – адресат. Процес спілкування уможлиблюється завдяки використанню адресантом особливих одиниць, які функціонально діють як звертання. Зверненість – засіб формального вираження адресата мовлення, спосіб його позначення у висловленні, одна з умов встановлення, регулювання, підтримування та завершення мовленнєвого контакту, а часто й здійснення впливу на того, кому адресовано мовлення. Для передачі суб’єктивних відношень, властивих значеннєвому планові висловлення, в українській мові є кілька типів мовних засобів вираження адресата, зокрема:

- 1) лексичні засоби мовленнєвого контакту (займенникові іменники *ти/ви*, займенникові прикметники *твій/ваши*);
- 2) конструктивно-синтаксичні засоби мовленнєвого контакту (дієслова у формі 2-ї особи);
- 3) інтонаційно-синтаксичні засоби мовленнєвого контакту (розповідна, питальна, спонукальна інтонація).

Спільною рисою всіх мовних засобів є їх орієнтація на адресата мовлення, оскільки “успішність чи неуспішність комунікативного акту, спілкування загалом великою мірою залежить від особи адресата, його фізичних, психологічних, комунікативних та інших станів” [22, с. 106].

Адресованість автора мовлення може бути прихованою (1), без прямої апеляції до адресата, і відкритою (2, 3), експліцитною, напр.: 1) *Прошу принести* запевнення щодо всякої взаємної услуги, яка буде в моїй силі, я на все готов (І. Франко до Ю.А. Яворського, 2 грудня 1906 р., т. 50, с. 301); 2) *І тепер бачиш*, яка то ризикована затія й що саме *ти мусиш* цього листа надрукувати (Іван Багряний до А. Калиновського, 1959 р., т. 1, с. 530); 3) *Мій єдиний друже, пишіть же конче*. Сподіюся, що з слів наших напишу Вам не одно цікаве.

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

Кінчу, бо таки їду, а Ви відпишіть зараз (В. Стефаник до В.І. Морачевського, липень 1897 р., т. 3, с. 113).

Ситуація адресатності не є цілісною, вона диференціюється відповідно до висловлення адресанта і водночас є способом його репрезентації. У висловленні розрізняємо абсолютну адресатність, ситуацію адресатно-адресантної сукупності, ситуацію уявної сукупності, риторичну адресатність.

Абсолютна адресатність означає потенційну наявність у повідомлюваному й адресанта: сигніфікативне значення 2-ї особи однини й множини займенникових і дієслівних форм пов'язане зі змістом, комунікативний партнер адресата є суб'єктом комунікації. Вираження ситуації абсолютної адресатності супроводжується включенням займенникових показників адресантності *мені, на мене*, напр.: *Пишіть мені. Але зате пишіть про себе мені* (О. Кобилянська до Осипа Маковея, 28 квітня 1899 р., с. 248); *Чи Ви розсердилися на мене, чи телеграми не дістали?* (П. Тичина до Л.П. Паперук, серпень 1927 р., т. 12, с. 74).

У спілкуванні "адресант тримає у своїх руках увесь процес комунікації – виникнення, початок, тривання, завершення комунікації, схеми взаємодії з адресатом, тематику спілкування тощо" [22, с. 105]. Така позиція адресанта є характерною для епістолярного тексту. Адресованість повідомлення містить суб'єктивне ставлення адресанта до тих, про кого йдеться в інформації: "ти" ("Ви") передбачає "я", напр.: *Ви, Дмитре Васильовичу, хтозна який уже раз нагадуєте мені про спогади. Невже Ви не читали того, що з цього приводу написав у своєму "Щоденнику" Остап Вишня? Писати спогади, – каже він, – це значить писати некролог* (Анатоль Гак до Д.В. Нитченка, 30 січня 1961 р., т. 4, с. 74).

У ситуації *адресатно-адресантної* сукупності передається синкретичне об'єднання того, хто пише, і того, хто сприймає мовлення [255, с. 119]. Відбувається об'єднання двох різних ситуацій означеності: адресатності та адресантності. Таку сукупність віддзеркалюють різні варіанти взаємодії адресантів. Розглянемо декілька ситуацій:

- 1) ситуація спільної адресатно-адресантної дії може бути пов'язана з прагматичними пресупозиціями і відтворювати суб'єктивне ставлення до осіб, до спільних думок, до спільних дій, культурних стереотипів, досвіду, конкретної інформованості, напр.: *Т. Стефаник вичікує тої вечірки з захопленням і дуже радо, і часто про неї та про Вас говоримо, ба навіть і споримо*

(Марко Черемшина до М. Рудницького, грудень 1926 р., с. 241); *Вибрану збірку поезій твоїх ми мусимо удвох добре проредагувати* (Г. Костюк до Івана Багряного, 17 лютого 1946 р., т. 1, с. 154);

- 2) паритетна взаємозалежність позначає міжособистісні взаємини, спрямовані на взаємодію, встановлення між партнерами у спілкуванні емоційних зв'язків і взаємин, напр.: *О, хотілось би з тобою побачитись, Жане, та поговорити тихенько, лагідно, з теплим дружнім сміхом! І коли ми вже зустрінемось не на день та не на два, а щоб недалеко один одного жити?* (М. Куліш до І. Дніпровського, 28 червня 1925 р., т. 2, с. 542);
- 3) у випадку апелятивного варіанта адресатно-адресантної ситуації реалізується мета спілкування – спонукати адресата виконати разом з адресантом спільну дію. Фатична функція висловлення супроводжується звертанням та специфічною інтонацією, напр.: *Напишіть мені, товаришу, як маєтеся і все, що схочете, що на думку спаде. Я буду відповідати Вам... Ну, пишімо одно одному з чужини на чужину* (Леся Українка до А.Ю. Кримського, 2 грудня 1903 р., т. 12, с. 95). Взаємодія підкреслюється в реченні дієсловом у формі 1-ї особи множини та сполученням *одно одному*.

Уявна сукупність адресата й адресанта спостерігається в апеляції до того, кому спрямовується мовлення, уявною інклюзією адресата у взаємних діях і має на меті знайти в особі, до якої адресант ставиться позитивно, спільника, однодумця, напр.: 1) *В нашій полеміці стикнулись питання принципового характеру й громадського характеру. Візьмемо хоч би ту ж психологічну Європу...* (Микола Хвильовий до Миколи Зерова, т. 2, с. 858); 2) *Закінчимо ж наш щирий від серця привіт пожаданням Вам довгих та щасних літ на користь рідному краю, якому Ви так щиро та непохитно служували до сього* (Панас Мирний до М.В. Лисенка, 1893 р., т. 5, с. 373). Адресатність і сукупність у цьому випадку уявні, формальні, оскільки дію фактично здійснює адресант (2).

Своєрідним способом вираження свого ставлення до адресата, який посідає важливе місце в літературній діяльності адресанта, є ситуація *риторичної адресатності*, напр.: 1) *Шевченко, соловію! хто сріберного твого голосочку раз чув, чи може той жабиного крикоту дождити?* (Юрій Федькович до К. Горбала, лист № 5, с. 352). Прагматична штучність ситуації виявляється в зверненні до адресата, який займає позицію адресата умовно, але не може бути реальним мовленнєвим партнером адресанта [255, с. 124].

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

Отже, ситуація адресатності містить у собі опосередковане через адресанта ставлення до осіб, які є партнерами спілкування. Поле мовних засобів позначення адресатності формується обмеженим вибором мовних засобів. Центральними в плані вираження модусів-найменування, “ти”-/“ви”-номінації є засоби 2-ї особи: особово-вказівні займенникові іменники *ти/ви*, займенникові прикметники *твій/ваш*, дієслова у формі 2-ї особи однини та множини, апеляція. Використання засобів 1-ї особи множини займенникових і дієслівних форм є периферійним вираженням адресатності.

Найбільш яскравими засобами позначення особи адресата у висловленні є звертання з “ти”-/“ви”-номінацією.

Значення особи займенників *ти/ви* полягає в узагальненій вказівці на адресантів, які детермінують особу адресата як відому, індивідуалізовану особу подібно до власного імені, яке не потребує маркера означеності [180, с. 85; 183, с. 4]. Семантичне значення особи адресата виявляється у структурі речення у формі підмета. У такому разі номінація адресата мовлення конкретизується, напр.: *Чому ти, мамочко, не присилаєш відбиток з колядок своїх?* (Леся Українка до О.П. Косач (матері), 18 січня 1904 р., т. 12, с. 98); *Дуже жалкую, що, від їжджаючи сьогодні на Раду Миру за кордон, не маю можливості разом з моїми друзями по перу обняти Вас і щиро подякувати за все те добро і прекрасне, що дали Ви, дорогий Іване Антоновичу, нашій рідній літературі, великому радянському народові* (О. Корнійчук до І.А. Кочерги, 1951 р., т. 5, с. 456).

Семантичне відтворення семи “особа” виразно позначається в структурі речення підметом у формі займенникових іменників *ти/ви* та розкривається в дієслові-предикаті, вираженому індикативом чи імперативом. Вибірковість форм особи залежить від адресанта [183, с. 5], є водночас фіксацією ситуативної чи контекстуальної віднесеності висловлення від особи адресанта до особи адресата [170, с. 4] і залежить від того, *хто, кому, про що, коли, де, чому, навіщо говорить* [250, с. 37], напр.: *...А втім, може, як Ви прочитаєте мої твори, Ви і не захочете цього побачення. Хто його знає...* (І. Микитенко до Л. Булич, 29 липня 1929 р., с. 497).

Втілення інтенції адресанта виявляється у використанні різних типів комунікативних речень – розповідних, спонукальних, питальних, бажальних (оптативних) [157, с. 48]. Усі типи речень за комунікативною метою характеризуються як комунікативний комплекс, складники якого зорієнтовані адресантом на адресат мовлення. Певна річ, адресованість цих виявів є різною. У випадку обміну повідомленнями, інформацією, рішеннями адресант

використовує розповідну конструкцію, яка не передбачає прямої адресації та містить мовні засоби лексичного, лексико-граматичного рівнів.

Вживання адресантом давньої форми оптатива як основного засобу оформлення спонукальних речень властиве висловленню, в якому непряме спонукання вказує на бажаність виконання потрібної для адресанта дії [152, с. 71]. Послаблення волевиявлення й апелятивності виявляється у формі 2-ї особи однини і множини у м о в н о г о с п о с о б у (1, 2), у формі спонукального способу (3), напр.: 1) *Може б, ти до мене приїхала? Може б, тобі від зміни місця краще стало?* (Леся Українка до О.П. Косач (матері), 19 листопада 1903 р., т. 12, с. 91); 2) *Може б, Ви були ласкаві та нарадили мені, що взяти до того збірника з новіших праць галицьких письменників, бо я останніми часами багато дечого не читав з того, що у вас вийшло з друку* (М. Коцюбинський до В. Гнатюка, 24 січня за ст.ст. 1904 р., т. 3, с. 297-298); 3) *Оставайся здоров, нехай тобі бог помагає на все добре, не забувай щирого твого Т. Шевченка* (Т. Шевченко до М.М. Лазаревського, 21 січня 1858 р., т. 5, с. 404).

Вихідним у спонукальних конструкціях є вольовий вплив спонукання на партнера спілкування – адресата на вчинення/невчинення певних дій. Значна частина модусного спонукання тісно переплітається із волевиявленням адресанта. Автор мовлення намагається здійснити вплив в інтересах адресанта на того, до кого спрямоване мовлення. Спонукальне висловлення містить два компоненти – адресу та зміст заклику. На формальному та семантико-синтаксичному рівнях один з них позначає предметну частину змісту і є номінацією адресата (“ти” або “ви”), другий розкриває зміст заклику й називає дію, яку вимагає адресант, виражаючи пропозиційний зміст речення, ставлення адресанта до адресата мовлення у формі дієслова-предиката + наказовий спосіб.

У питальній конструкції важливого значення набуває спонукання, нав'язане адресантом адресатові у вигляді вимоги забезпечити мовленнєву реакцію на пропозиційний зміст висловлення – надати адресантові ту інформацію, якої йому не вистачає. У реченнях-висловленнях матеріально представлені складники предметної та предикативної частин змісту апеляції.

2.4.3. “Ти”-/“ви”-номінація: соціолінгвістичний аспект

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

Загальноновизнаним є той факт, що мова за своєю природою – комунікативна, “тобто обслуговує суспільство, є засобом установлення взаєморозуміння індивідуумів у суспільстві” [155, с. 14].

Питання про суспільний характер мови витлумачується при аналізі різних аспектів функцій мови в людському суспільстві, зокрема, такої, як мовне контактування [197, с. 5] і, звичайно, вживання таких мовних одиниць, завдання яких “полягає у передачі інформації в соціальній поведінці, у соціальних взаєминах” [21, с. 525] про ту аудиторію, яка бере участь у спілкуванні. Позначення особи в модусній сфері значення висловлення є способом віддзеркалення її суб’єктивного ставлення до повідомлюваного у висловленні фрагмента дійсності. Адресант послуговується категорією найменування осіб для вираження суб’єктивно-модальних оцінок, для віддзеркалення в спілкуванні соціальних і персональних стосунків.

Аналізуючи змістовий рівень лінгвістичних одиниць категорії найменування осіб як складової частини соціальних категорій модусу, варто враховувати мовні та позамовні чинники, які детермінують комунікативні взаємодії адресанта й адресата і визначають їх мовленнєву поведінку, зумовлену певними соціально значущими ситуаціями взаємостосунків між учасниками спілкування.

Незважаючи на розмаїття підходів до трактування поняття ситуації [237, с. 8-15; 1, с. 120; 134, с. 14-19; 285, с. 35], спільним є включення в поняття ситуації компонентів мовленнєвого впливу, обставин (офіційних/неофіційних), в яких протікає ситуація спілкування та взаємини між адресантами. Два рівні цих компонентів ситуації розкривають соціальний та психологічний аспекти ситуації. На соціальному рівні вплив здійснюється на учасників спілкування як представників однієї й тієї ж або іншої групи чи соціуму, які володіють певними соціально значущими характеристиками, на психологічному – як міжособистісний, індивідуальний вплив [118, с. 130]. Акт комунікації може здійснюватися у симетричних/несиметричних ситуаціях, у різних соціально-психологічних сферах: адміністративно-правовій, професійно-трудовій, соціально-побутовій, соціально-культурній, сімейній [201, с. 116]. Взаємостосунки на соціальному рівні відбуваються в ситуації взаємодії учасників спілкування, для яких характерна соціальна або соціально-ситуативна нерівність; на психологічному рівні – як міжособистісні ситуації взаєморозуміння між співрозмовниками [262, с. 54], взаємного сприймання/несприймання: симпатії/антипатії, поваги/зневаги.

Врахування адресантом “моделі адресата” [11, с. 358] уможливорює вибір таких мовних одиниць, які дають йому право задовольнити пресупозицію адресата, налагодити ті або ті взаємостосунки чи підтвердити наявні. Виявлення відмінностей у соціальному й ситуативно-рольовому статусі учасників спілкування є комунікативно важливим і фіксується в мові та мовленні [117, с. 89]. Ознака рольової рівності/нерівності знаходить яскраве віддзеркалення у способі апеляції до однієї особи, денотативна віднесеність якої виражається займенником-антропонімом 2-ї особи [183, с. 4].

Саме займенникові слова належать до таких слів, які можуть бути співвіднесені з будь-якою особою і пов’язані з виконанням мовою функцій ідентифікувальної референції, поєднаної з прагматичними чинниками комунікації. Характерною ознакою висловлення є орієнтація на компоненти суб’єктивної семантики, тобто орієнтація на учасників комунікації (“накладання позиції мовця і розрахунок на знання та певну реакцію співрозмовника”) [145, с. 90]. Головним чином “власне займенниковий дейксис полягає у вираженні ситуаційно-дейктичної та контекстно-дейктичної (анафоричної) функції, які полягають у відсиланні адресанта до учасників ситуації, конкретного акту мовлення або тексту, у складі якого реалізується висловлення-речення” [183, с. 3]. Ці операції виконують займенникові іменники *ти/ви*, вирізняючи головного учасника мовленнєвого акту – адресата мовлення [68, с. 195]. Крім того, адресант вводить до складу висловлення семантичні форми, що є репрезентантами “ти”-/“ви”-номінації і/або апеляції (спеціальні звертання, соціальні гоноративи, індивідуально-авторські звертання).

В українській мові до способів вираження суб’єктивності зараховуємо спеціалізовані семантичні одиниці, які виступають у функції апеляції. Під апеляцією розуміємо комплекс модусних значень мовних одиниць, що маркують значення 2-ї особи – адресата “ти”-/“ви”-номінацією і використовуються адресантами для вираження соціальних і персональних характеристик адресата, зумовлених соціальною ситуацією та соціальними ролями і чинних відповідно до норм і правил увічливості соціального етикету.

Серед способів апеляції до однієї особи виділяємо модуси-найменування з номінацією *ти*, тобто граматичне оформлення апеляції до однієї особи займенниковим іменником *ти* та похідними від нього займенниковим прикметником *твій*, дієсловом у формі 2-ї особи однини теперішнього часу, формами однини минулого часу.

Серед способів звертання в українській мові до особи (множини осіб) виділяємо найменування на “ви” – “Ви”-номінацію і граматичне

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

оформлення звертання до особи займенниковим іменником *ви* “із реальним значенням однини” [170, с. 101], звертання до множини осіб: до двох або кількох осіб, до яких звертаються [109, с. 286], та похідним від нього займенниковим прикметником *ваш (Ваш)*, дієсловами у формі 2-ї особи множини теперішнього часу та формами однини минулого часу.

Використання пошанного “Ви” сигналізує про дотримання певної дистанції між партнерами спілкування [261, с. 95-97], функціонування якого допомагає адресантам стежити за тим, щоб ця дистанція зберігалась.

Спосіб найменування осіб “Ви”-номінація детально розглядається в четвертому розділі як вияв вищого ступеня ввічливості – пошанного ставлення адресанта до адресата.

Спосіб “ти”-номінації можна в загальному визначити як такий, що переважно використовується в обставинах неофіційного, фамільярного спілкування.

Залежно від комплексу компонентів соціальної ситуації апеляцію поділяємо на групи, коли: 1) ситуація несиметрична, обстановка офіційна/неофіційна; статусна репрезентація – взаємини з висхідним/низхідним чи низхідним/висхідним вектором на лінії рівний/нерівному чи нерівний/рівному; 2) ситуація симетрична, обставини офіційні/неофіційні, статусна репрезентація – взаємини з низхідним/низхідним або висхідним/висхідним вектором на лінії рівний/рівному; 3) тональність спілкування висока, нейтральна, фамільярна.

Основними прагматичними пресупозиціями адресата, що визначають вибір “ти”-/ “Ви”-номінації, є соціальний статус, вік, досвід, соціально-рольові та ситуативно-рольові позиції, рівень освіченості, стать.

Використання “ти”-номінації залишається в спілкуванні найбільш вживаним в усному й у писемному мовленні. Так, Т.Г. Шевченко в листах часто послуговується займенниковим іменником *ти*, а в своїх поезіях – 714 разів, по-різному конкретизуючи його в тексті [176, с. 6]. Тут принагідно буде зазначити, що саме Т.Г. Шевченко став основоположником епістолярного стилю нової літературної української мови на народній основі [243, с. 160].

Форма звертання на “*ти*” (“тикання”) до однієї особи має глибоке коріння і є наслідком давніх традицій українців, коли вони звертались на *ти* до найвищої інстанції – Бога [211, с. 66]. Апеляція на “ти” зберігається донині в молитвах і біблійних текстах: “Біблія зовсім не знає т.зв. “множини шани” (*pluralis reverentiae*), тут до осіб старших і

до святих, а навіть до Бога звертаються на “ти”, ніколи в множині” [168, с. 193-208; 211, с. 66].

Звичай апелювати до Бога (Матері Божої) віддзеркалюється у висловленнях, у яких підкреслюється вищий статус адресата. Адресанти послуговуються ними для надання висловленню високої тональності, експресивного забарвлення, для вираження “позитивного/негативного ставлення до подій, їхніх елементів чи аспектів здійснення”, до осіб, які беруть участь у спілкуванні [275, с. 60]. Семантика таких висловлень неможлива “без підтримки” контексту – ситуації прохання, вибачення, побажання [66, с. 58], напр.: *Нудьга, крий мати божжа, яка нудьга сидить, склавши руки, і так сидить дні, місяці і годи. О господи, сохрани всякого чоловіка од такої живої смерті!* (Т. Шевченко до С.С. Гулака-Артемовського, 30 червня 1856 р., т. 5, с. 345); *Господи прости, я завжди лізу не в свої діла і завжди невчасно* (О. Довженко до П. Панча, 1954 року, т. 5, с. 378).

Спосіб “ти”-номінації репрезентує пресупозиції несиметричної ситуації, взаємини – від нижчого до вищого на лінії молодший/старшому за віковим критерієм, який є постійною ознакою поділу адресантів на соціальні групи за віком.

Звертання на “ти” на лінії дитина/дорослому, молодший/старшому до осіб, вищих за статусною позицією, зокрема, на лінії – до батька й матері є результатом впливу глибоких процесів, що відбулись в Україні [127, с. 21-22]. Звертання на “ти” до матері означає для дитини молодшого віку визнання її прав, виконання нею обов’язків на рівні з дорослими, скорочення соціально-психологічної дистанції між нею і матір’ю, для дорослих дітей – спосіб довірливого духовного спілкування, напр.: *Ти, мамо, тримайся і не треба плакати – така вже моя доля (а вона зовсім не така зла, як Тобі здається)* (В. Стус до матері й сестри, 9 лютого 1981 р., с. 174); *Однак прости, я, може, тільки гірш розстрою тебе такою мовою, прости мені; тільки вір, що я не з опалу обіцяю вернуться додому по першому твоєму листу, я думала про се, ще як ти виїздила від нас, і звонила про се твердо. А тепер, коли ти написала мені про своє здоров’я, то я буду увесь час турбуватись за тебе* (Лесея Українка до О.П. Косач (матері), 27 грудня 1893 р., т. 10, с. 194). Зауважимо, що використання Лесею Українкою “ти”-номінації у звертанні до матері, батька фіксується у листах, датованих кінцем ХІХ – поч. ХХ ст., “що пояснюється, мабуть, родинними традиціями і тим, що дана форма була здебільшого вживаною в сім’ях інтелігенції” [39, с. 376].

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

У неофіційній обстановці “ти”-номінація є правомірною й віддзеркалює ієрархію соціальних ролей у взаєминах рівний/нерівному на лінії дорослий/дитині. Фамільярна тональність спілкування характеризує дружні стосунки в сім’ї [142, с. 207] з тими, чия вікова категорія у сімейній ієрархії вказує на їхній низхідний статусний вектор. Спонукальні конструкції вживає частіше старший за віком, той, хто має право давати молодшому поради (1) або просити виконати певну послугу (2), напр.: 1) *Дорога сестро, Таню! ... Далі: закінчивши технікум, не закінчуй на тому свого навчання. Вступай (бодай заочно чи вечірньо) до інституту. І – вчись зробити своє життя змістовним і цікавим* (В. Стус до матері й сестри, 4 березня 1984 р., с. 238); 2) *Gigliotio! Коли маєш час, зайди в редакцію “Мира божьего” (Разъезжая, 7) і справся, чи отримали там мою статтю про М. Конопницьку, послану ще в початку декабрия* (Леся Українка до О.П. Косач (сестри), 29 січня 1903 р., т. 12, с. 37); *Люба моя Лілеєнко! Пробач, моя злото-рожева, що я тобі не одразу в і д п о в і л а* (Леся Українка до О.П. Косач (сестри), 25 січня 1904 р., т. 12, с. 99). Високий ступінь психологічної близькості, інтимізації [17, с. 87] виявляється в оцінно-експресивних словах адресанта. Акт вибачення та вживання адресанта звертання із суфіксом суб’єктивної оцінки *-еньк-* (зменшеності-пестливості), емоційності у висловленні віддзеркалює скорочення персональної дистанції між адресантами [80, с. 26]. Реєстр спілкування – невимушений.

Комбінаторне вживання займенникових слів у звертанні містить обмеження, природа яких має статусно-оцінний характер [118, с. 226], напр.: *Цілую тебе міцно і обіймаю, моє ти мале та велике* (Леся Українка до О.П. Косач (сестри), 28 лютого 1898 р., т. 11, с. 22). Для виразного мовлення адресант обдуманно використовує стилістичні засоби інверсії на позначення характеристики адресата – молодший за віком. Інверсія займенникового прикметника *моє* та займенниковий іменник *ти* концентрує у звертанні максимум думки й почуття автора [2, с. 182].

Фамільярна тональність спілкування на “*ти*” між адресантами створюється в соціальних групах, об’єднаних професійною сферою. Їх взаємодія ґрунтується “на спільній платформі”, тобто на професійних знаннях, досвіді, стилі життя, виконанні професійних обов’язків [282, с. 92], напр.: *...Тоді в останній верстці ти зможеш доглянути, як все зроблено. Дуже тебе прошу! Бо скоро, мабуть, ці речі не будуть перевидаватися, а тому за всяку ціну треба, щоб у цьому збірнику ці повісті виглядали достойно. Та ти ж, голубе,*

редактор, так що це ти мушиш вимагати від мене... Ну, так я зробив! (П. Панч до О.І. Копиленка, 16 травня 1952 р., с. 527). Висловлення характеризує адресата як власника соціальної ролі з висхідним вектором. Вибір відправником мовлення “ти”-номінації детермінований неофіційними обставинами, в яких відбувається спілкування, ознакою адресата “молодший за віком”, близькою психологічною дистанцією. Закладене адресантом кепкування у звертанні *голубе*, спонукальна інтонація прохання підкреслює його намір вплинути на адресата та нагадати йому про виконання очікуваної від нього рольової поведінки, професійних обов’язків.

Серед комплексу умов успішної комунікації визначальним критерієм вибору “ти”-номінації є ситуації неофіційного спілкування. Неформальні обставини сприяють спілкуванню “на рівних” не тільки в сімейній, професійній, але й у соціально-культурній, соціально-побутовій сферах діяльності адресантів [266, с. 125]. Крім того, персональна дистанція між знайомими, друзями, колегами по роботі допомагає висловити різне ставлення до адресата – симпатії/антипатії, поваги/зневаги. Однак справжньої рівності у взаєминах немає; адресант, спілкуючись, не завжди впевнений у тому, що партнер спілкування адекватно ставиться до нього [266, с. 127], напр.: *Батьку мій рідний, порай мені, як синові, що мені робить? Чи оставаться до якої пори чи їхать до Вас. Я тоді просив вас вида, і як ви його просили, то я його ще й не бачив. Коли побачите, що мені треба вернуться до вас, то, будьте ласкаві, пришліть ще на два місяця; а коли мені не треба вертаться в Академію, хоч мені й дуже хочеться, то пришліть, батьку мій, безсрочний а т е с т а т на ім'я Григорія Степановича* (Т. Шевченко до В.І. Григоровича, 28 грудня 1843 р., т. 5, с. 243).

Успішність чи неуспішність комунікативного акту, загалом спілкування залежить від особи адресата [267, с. 159], зіставлення його параметрів з параметрами адресанта й визначення їхніх соціальних і персональних взаємин на лінії знайомий/незнайомому, близький/далекому, свій/чужому, напр.: 1) *Потурбуйся, голубочко, дуже тебе прошу* (Остап Вишня до В.О. Маслоученка, 31 грудня 1935 р., т. 4, с. 396); 2) *Ага, Жоряк! Доконче узнай ім'я та по батькові секретаря Житомирського обкому Лазаренка (я знав та забув) і напиши мені. У мене на столі в Голосієві лежить список депутатів Верховної Ради, там є й Лазаренко* (М. Рильський до Г.І. Рильського, т. 20, червня 1961 р., с. 238); 3) *Друзе, перестань реагувати на те, що там скаже про тебе Косач чи Осьмачка. ...Будь же ти серед поетів розумний* (Г. Костюк до Івана Багряного, 28 лютого 1946 р.,

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

т. 1, с. 576); 4) *Оповідань цих бережи, бо їх не здобудеш нігде. Бач, газета тільки день живе. А може, хто надума видасть їх окремою книжечкою, от у тебе і буде з чого видавать. Бережи* (А. Тесленко до І.Ю. Тесленка, кінець березня 1911 р., с. 500); 5) *А ти, ти, як то це ти, юний чоловік, ти, сталінська енергія і дисципліна, як ти дійшов до поганючого катару кишок* (М. Куліш до І. Дніпровського, 1924 р., с. 518); 6) *Дорога моя Зіночко! Ти пробач, що не відзиваюсь до Тебе* (М. Коцюбинська до З. Генік-Березовської, 17 серпня 1983 р., с. 247). Залежно від комунікативного наміру адресант творить різні реченнєві конструкції і соціально значущі мовленнєві акти – прохання (1, 2), поради (3, 4), покартання (5), вибачення (6). Зіставляючи ознаки адресата зі своїми, адресант надає перевагу тій, яка в момент комунікації є соціально чи ситуативно важливою для їхніх взаємин. Спілкуючись, адресант ураховує статус (3, 5); ролі – дружини (1), брата і/чи друга (2, 3, 4, 5, 6); розумної особистості, професіонала (3); принципової людини (5); сферу комунікативної взаємодії – сімейну (1, 2, 4), професійну (3, 5), соціально-побутову (6); тональність спілкування – категоричну (2, 4), фамільярну (5), нейтральну (1, 3, 6); ставлення автора мовлення до адресата – симпатії чи любові (1-4, 6), прихильності (5), поваги (6).

Психологічна близькість у взаєминах між адресантами розкривається за допомогою стилістичних прийомів: фамільярних звертань “Жоряк” (2), скептичних – *юний чоловік* (5), повторення “ти”-номінації (5). Оформлення висловлення (5) уможливило передачу відтінків думок і почуттів і створює ефект іронії завдяки протилежному асоціативному значенню [86, с. 182-186], глузуванню над адресатом і ситуацією, яка в нього склалася. Вияв щирості адресанта, вираження його позитивного емотивного ставлення підкреслюється у шанобливому, дещо величальному звертанні етикетною формою “Ти”-номінації (6), що є свідченням дотримання адресантом етикетних правил спілкування для мовця [250, с. 18-22].

Відправник мовлення, оцінюючи пресупозиції адресата, завжди ставить у центр уваги його соціальну роль, особистість того, кому адресується висловлення, ступінь його зацікавленості, професійний досвід. Повага до високої соціальної позиції, яку займає в певному соціумі адресат, внутрішньо схвалюється адресантом і передається звертанням на ім’я по батькові, натомість психологічна близькість – номінацією “*ти*”. Ілокутивна сила висловлення спрямована на “здійснення певної модифікації поведінки, знань, емоційного стану адресата мовлення” [69, с. 146], напр.: *В свій час ти, Іван Павлович, на критику Шереха про “Морітурі” зразу нетактовно зареагував в*

своїй відповіді до Шереха і цим знеохотив його до будь-якого писання про **твою творчість**. І то було недобре. **Ти** зараз **пишеш**, чи **написав**, новий роман, фрагмент якого друкувався в “Укр. вістях”. Не дивлячись на все, я волів би, щоби **ти заховав** свою гордість для блага **твоєї ж творчості** і той новий роман, що готується до друку, **дав** таки Шерехові для попереднього перегляду і попередньої оцінки та деяких порад, а потім вже друкувати той роман. Від цього **ти** особисто тільки **виграв би і твій новий твір** також (І. Дубинець до Івана Багряного, 7 серпня 1952 р., т. 1, с. 483).

Постійна незмінна ознака адресата – належність до статі, що ділить адресантів на дві соціогрупи (жінок і чоловіків), істотно впливає на спілкування. Дослідження мовознавців і психологів показують, що вибір мовних засобів звертання залежить від гендерних статусів адресантів, а саме: психофізіологічних особливостей та гендерних стереотипів.

Реалізація соціостатевих ознак експлікується в мовних одиницях у звертанні на “**ти**” [309, с. 9-24] за допомогою різних засобів:

- предикативним прикметником, що зберігає окремі вияви категорії роду й числа [68, с. 125], плюс аналітична синтаксична дієслівна морфема-зв’язка *бути* у формі наказового способу реченневими конструкціями різного типу, напр.: 1) **Будь ласкав**, коли ще який екземпляр заважається, пришли мені і його через пана Бобринського, – я тобі за ту прислугу вдячен буду (Я. Головацький до І.М. Вагилевича, 6 грудня 1845 р., с. 315); 2) **Будь, Зіночко, здорова і щаслива** (І. Світличний до З. Генік-Березовської, 5 лютого 1969 р., с. 267); 3) **Будь здоровенька і щасливенька**, пересилаю Тобі 1000 поцілунків, щиро зичлива подруга Сальомія (С. Крушельницька до М. Грушевської, с. 100); 4) **Прощай, мій друже милий! Бувай здоровий!** (Марко Вовчок до О.В. Марковича, 1/13 вересня 1857 р., т. 2, с. 15);
- займенниковим іменником ти + звертання на ім’я, напр.: 5) **А що Ти, золотенька Зіночко, робиш? Чи хоч працюється Тобі?** (І. Світличний до Генік-Березовської, 5 лютого 1969 р., с. 267); варіант шанобливої “Ти”-номінації застосовується адресантами для вияву прихильного ставлення до адресата, віддзеркаленого у писемній комунікації великою літерою.

Потреба вплинути на поведінку партнера спілкування породжує соціальні акти прохання (1), непрямого спонукання (5), побажання (2, 3), прощання (4). Учасники спілкування досягають ілюктивного

ефекту за рахунок комунікативно-прагматичних оцінних висловлень, в яких передається оцінка адресата [246, с. 13].

У звертанні чоловіка-адресанта чисте значення апеляції розмивається за допомогою введення суфіксів демінутивної семантики, які характеризують адресата мовлення [212, с. 47] як представника жіночої статі (2, 5).

Учасники писемного спілкування XIX-XX ст., перебуваючи на різних щаблях суспільної драбини, однаково послуговуються узвичаєними приписами використання “ти”-/“Ви”-номінації. Залежно від ситуації (симетричної/несиметричної), обставин (неофіційні/офіційні), соціального статусу адресантів з різним вектором взаємин на лінії рівний/рівному адресанти вживають “ти”- або “Ви”-номінацію, для віддзеркалення взаємин на лінії нерівний/рівному, далекої соціальної дистанції – “Ви”-номінацію, функціонування якої допомагає адресантам стежити за тим, щоб ця дистанція зберігалась.

2.5. НАЙМЕНУВАННЯ “ТРЕТІХ” ОСІБ

Номінуючи категорію учасників комунікації (адресанта – власне “я”, адресата та особи (осіб), які не беруть участі в спілкуванні), адресанти здійснюють вибір із кількох найменувань, які стають соціально важливими, й ураховують при цьому характерні ознаки особи, інтенції, настанови у міжособистісних взаєминах співрозмовників [89, с. 25].

Лист “є системою мовленнєвої комунікації” [6, с. 7], початок та кінець якої вимагає обов’язкового найменування того, кому пишуть (адресата), автора епістолярного тексту (адресанта). Зміст багатьох листів наповнений згадуванням про 3-тю особу – того, про кого пишуть, хто не бере участі в розмові, а також “третіх” осіб, соціальний відбір найменувань яких адресантом у листах потребує урахування їх віку (старший/молодший), ступеня знайомства (близький/далекий), характеру соціальних і міжособистісних взаємин (офіційні/неофіційні, дружні, родинні) [149, с. 149-151].

“Лист, як такий, адресований конкретній особі, не розрахований на сторонні очі”, проте “в ньому жевріє надзавдання автора – бути почутим не тільки адресатом” [130, с. 8-9]. Беручи участь у писемній комунікації, “мовець безпосередньо впливає на зміст повідомлення, добираючи мовні засоби його вираження” [273, с. 262]. Тому вибір номінацій “третіх” осіб здійснюється в листах з урахуванням соціального статусу, соціальної позиції, які займають “треті” особи в

суспільстві, соціальній групі, в родинній ієрархії, та з дотриманням правил мовного етикету.

До засобів вираження “третіх” осіб відносимо флексію дієвідмінюваного дієслова (3-тя особа однини та множини теперішнього часу), займенникові іменники та займенникові прикметники, а також слова, які номінують особу.

Використання власних імен є одним з найпродуктивніших засобів вираження особистісного ставлення учасників спілкування до категорії “третіх” осіб. Референція власних імен ґрунтується не на їх змісті, а на позамовних знаннях мовців [172, с. 81]. У листах спостерігається широкий спектр використання адресантом власних імен: прізвищ, імен з прізвищами, імен по батькові, повних і зменшувальних імен, прізвиськ.

Для позначення соціального стану осіб як представників тієї чи тієї соціальної групи, внутрішнього схвалення їх статусу адресанти послуговуються найменуванням “третіх” осіб на прізвище. Називання осіб на прізвище вказує на характер стосунків (офіційні/неофіційні) між адресантом, адресатом та “третіми” особами, напр.: **Яновський** – редактор. В складі редколегії Ви, **Рильський**, **Сосюра**, **Рибак** – секретар (О. Корнійчук до П. Тичини, 24 вересня 1941 р., т. 5, с. 445); **Павлик** писав мені, що було би для мене дуже добре, якби я побула довше в Лесі Українки, бо була би, може, трохи подолала “прокляту німеччину” (О. Кобилянська до Осипа Маковея, 15 червня 1899 року, с. 413).

Називання прізвищ на позначення “третіх” осіб чоловічої та жіночої статі дає змогу адресантові заручитись авторитетом у певній соціальній групі відомих людей, доказом важливості повідомлюваної інформації, напр.: **Матвєєв** (у Одесі) був при самім задумі: з ним я обмірковував перший план, далі **Кониський**, якому я читав перші уривки, **Цвітковський**, **Житецький**... а далі, 1878 року, слухало її чоловік з 50! Між іншими **Косачка**, **Косач**, **Комаров**, **Науменко**, **Антонович**, **Антипович**, **Нечуй** і другі... (М. Старицький до Ц.О. Білиловського, початок жовтня 1897 р., с. 562).

Етикетне ставлення в називанні “третьої” особи та віддзеркалення її високої соціальної позиції виражається в прізвищі з додаванням скороченого або повного звертання *пані, докторе*, напр.: *Дуже прошу, перешліть мого листа п. Кобилянській. Ви, певне, знаєте її адресу* (Леся Українка до М. Павлика, 9, 10 травня 1899 р., т. 11, с. 104); *Чую, що приїхав до Відня д. Щербатський. Кланяюсь йому низенько* (І. Франко до Матії Мурка, кінець грудня, 1893 р., т. 49, с. 444).

Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру

Спілкування на персональній дистанції ідентифікується в найменуванні “третіх” осіб за іменем по батькові, що є характерним для українського мовленнєвого етикету. В імені по батькові віддзеркалюються взаємини на лінії рівний/рівному, близькі стосунки між автором листа та названими особами, напр.: *Учора я бачився з Ганною Тимофійвною і балакав з нею про відозву в справі заснування фонду І.К. Карпенка-Карого* (Панас Мирний до Г. Маркевича, 28 жовтня 1912 р., т. 7, с. 545); *Дорогий Дмитре Васильовичу!* (У. Самчук до Д. Нитченка, 19 грудня 1979 р., с. 82); *Володимир Іванович уже в Усі – працює там. Єлизавета Іванівна днями виїздить туди ж (спочатку у відпустку)* (Остап Вишня до В.О. Маслюченко, 19 травня 1937 р., т. 4, с. 418).

До нестандартних форм найменування осіб варто віднести імена, в основі яких є зменшено-пестливі суфікси. Вибір такого імені залежить від віку особи адресанта в несубординативних взаєминах від вищого до нижчого з “третіми” особами (старший/молодшому), від дружніх стосунків та мовленнєвих традицій, які існують у певній соціальній групі. Віддавши перевагу на користь демінутиву, адресант наголошує, що ставлення до особи не змінилося, напр.: *Славка, якого ми всі знали як тонкого оповідача з нахилом до психологічного занурення у суть людського життя...* (14 квітня 1967 р., с. 183-184).

На позначення ширих, теплих стосунків між мовцем і “третіми” особами адресантам служать родинні прізвиська, утворені від загальних назв. Найменування осіб на прізвиська є оцінно-характеризуючими і спричинені їх схожістю з певними предметними значеннями дій, ознак, які є ними привласнені. Такі найменування оказіональні й “залишаються поза узуальним вживанням, характеризуючи індивідуальний стиль того чи іншого автора” [71, с. 6], виявляють висхідний статусний вектор адресанта у взаєминах на лінії старший/молодшому. У виборі номінацій, частіше вживаних у живому розмовному мовленні, перевага у найменуванні надається субстантивованим афіксальним утворенням із суфіксами суб’єктивної оцінки *-ик, -очк-, -ен-, -ят-* [163, с. 11-12], напр.: *Може, й Пуцик на роковини прийде? Як негрики поживають?* (Леся Українка до О.П. Косач (матері), 1 березня 1890 р., т. 10, с. 52); *Пуца, Уксуса і Дрозда, а надто Кахоточку-голубочку, татаренятко любе моє, щиро цілую і пригортаю і ще бахчисарайську нову сумку обіцяю* (Леся Українка до О.П. Косач (матері), 9 липня 1891 р., т. 10, с. 94).

Поряд із власними назвами номінація “третіх” осіб здійснюється за допомогою загальних назв або поєднання загальних і власних. Серед них велику групу становлять іменники на позначення

родинних зв'язків, напр.: *На працю Вашого тата про Кобилицю ждуть з великим зацікавленням* (І. Франко до Б.Р. Заклинського, 20 червня 1905 р., т. 50, с. 269); *Я дякую долі, що Валя – моя дружина, мама мого сина* (у мене прекрасна мама – бабуся Глинка), *у мене прекрасна дружина, так схожа – у моїх очах – до моєї мами* (В. Стус до сина, 3 жовтня 1983 р., с. 237).

Для найменування молодших за віком осіб адресанти перетворюють прізвище в загальне ім'я, яке служить засобом позитивного віддзеркалення стосунків між людьми [163, с. 8]; пов'язаних родинним зв'язком [174, с. 35], напр.: *Я не знаю, чи вміє ваш драгоманець говорити* (Леся Українка до Драгоманових, 1877 р., т. 10, с. 10).

Найменування “третіх” осіб може ставати характеристикою, яка вказує на належність осіб до соціального стану, національності, політичних партій, течій, ідеологічних груп, напр.: *Коли в мене на очах топтали портрети Шевченка, коли глузували при мені з української мови, коли з матірною лайкою згадували ім'я мого краю й коли це саме (тільки в більш пристойних формах) робили не прості солдати, але відповідальні діячі большевизму, я з боєм зрозумів, що й большевики мають такі куточки, до яких не досяг вогонь їхньої сміливості, що в цих куточках і вони такі ж нечесні, непослідовні, несміливі й старі, як перший-ліпший руський чорносотенець* (В. Винниченко з неопсланого листа до ЦК РКП, 2 вересня 1920 р., с. 58-59). Для найменування осіб адресант послуговується морально-етичною оцінкою [129, с. 3], передаючи лексико-семантичними засобами негативне ставлення до осіб.

Суфікс *-ник* може одночасно утворювати назви осіб за їх статусом і місцезнаходженням [25, с. 51], напр.: *Найгірше в усьому світі снідає народ, що зветься лагерниками. У них не подається ніякої булки і ніякого масла. І все це не кладеться на сковорідку і не ставиться в піч* (Остап Вишня до В.О. Маслюченко, 11 січня 1936 р., т. 4, с. 397).

Прагнення використати занижену оцінку в спілкуванні пояснюється “бажанням встановити відносини солідарності між мовцем і адресатом” [118, с. 236], напр.: 1) *Коли б дати волю, то Степаненко буде підбирати таких, серед яких він буде маленьким “фюрером” – це маленька хиба вождівства* (І. Дубинець до Івана Б а г р я н о г о , 18 квітня 1951 р., т. 1, с. 471). Негативна оцінка використовується на позначення внутрішніх властивостей [58, с. 13-14] тих осіб, що не беруть участі в комунікації, й виражається адресантом іменником “фюрер” (1), займенниковим іменником вони у формі непрямого